

ББК: 63.3(0)я43
I-906
УДК: 94(100)(08)

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск 5. – 160 с.

У п'ятому випуску збірника розглядаються актуальні проблеми історії нового та новітнього часу, питання суспільної думки, подається аналіз наукової продукції зарубіжних і вітчизняних дослідників. Видання розраховане на науковців, викладачів історії та студентів.

ББК 63.3(0)я43

Редколегія випуску:

Сич О. І., доктор історичних наук, професор
(науковий редактор);
Добржанський О. В., доктор історичних наук, професор;
Марусик Т. В., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор (м.Рівне);
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор;
Холодницький В.Ф., кандидат історичних наук, доцент;
Сахновський Є. В., кандидат історичних наук, доцент;
Піддубний І. А., кандидат історичних наук, доцент;
Мінаєв А. В., кандидат історичних наук (відповідальний секретар).

Літературний редактор – **Лупул О. В.**
Рецензент – **Алексієв М. М.**, доктор історичних наук, професор

Друкується за ухвалою Вченої Ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Додаток до постанови президії ВАК України від 4.07.2006 р. №1 – 05/7 // Бюлетень ВАК України, № 8, 2006 р.)

Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію № 289,
серія ЧЦ від 23.03. 2005 р.

Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції.
За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.
Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редколегії: кафедра історії нового та новітнього часу, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58 012, тел. (0372) 52 – 27 – 39.
E-mail: hist_panorama@yahoo.com

© „Рута”, 2007.

З М І С Т

НОВА ІСТОРІЯ

Леся Смуток

Фінансове господарство Нового Самбора у XVI-XVIII ст.с. 7 – 23

Валерія Бабкова (Росія)

К вопросу об особенностях адаптации северокавказской меннонитской общности.....с. 23 – 35

Лілія Циганенко

Структура та функції бессарабського дворянства (друга половина XIX – початок XX ст.).....с. 35 – 59

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Юрій Каганов

Релігійний чинник в контексті опозиційного руху в Центрально-Східній Європі (друга половина XX ст.)с. 60 – 88

Леся Коваленко

Військово-політичний статус об'єднаної Німеччини за матеріалами слухань Конгресу США (1989-1990 рр.).....с. 89 – 96

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

Андрій Мінаєв

Концепція „радянського термідору” в працях Л. Троцького.....с. 97 – 121

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Олександр Сич, Андрій Мінаєв

Жовтень 1917 року: переворот чи революція? (матеріали наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу, 23 жовтня 2007 р.)с. 122 – 135

РЕФЕРАТИ

Алла Киридон, Сергій Троян

Нове прочитання історії: сучасний зарубіжний дискурсс. 136 – 137
Вигнання нового часу (Domańska Ewa. Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. Wydanie drugie uzupełnione i uaktualnione. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S. 39 – 50).с. 137 – 142

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Сич

McCullough L. 1776. – New York, Simon and Schuster paperbacks, 2006. – 386 p. – Маккалах Л. 1776. – Нью-Йорк, 2006.с. 143 – 147

Євген Сахновський

Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and lessons from Twentieth Century / Edited by Jerzy Borejsza and Klaus Ziemer. – New York – Oxford: Berghahn books, 2006. – XIV, 607 p.с. 148 – 153

Антоніна Лукенчук, Ігор Піддубний

Приліпко М. Іван Піддубний – сила України: Історико-документальне дослідження. – Черкаси: Брама України, 2006. – 156 с.с. 154 – 156

Відомості про авторівс. 157

Інформаціяс. 158 – 159

CONTENTS

MODERN HISTORY

Lesya Smutok

Financial Economy of Novyi Sambir in the 16-18 centuries..... p. 7 – 23

Valeriya Babkova

To the question on the features of the adaptation
of North-Caucasian community of mennonites.....p. 23 – 35

Lilia Tsiganenko

Structure and functions of the nobility of Bessarabia
(the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries) ...p. 35 – 59

CONTEMPORARY HISTORY

Yuri Kaganov

Religious aspect in the context of opposition movement
in Central-Eastern Europe (the second half of the XXth century)p. 60 – 88

Olesya Kovalenko

Military and political status of united Germany on the materials
of listening of Congress of the USA (1989-1990).....p. 89 – 96

FROM THE HISTORY OF SOCIAL THOUGHT

Andriy Minaev

The conception of the «soviet termidor» in the works of L.Trotsky.....p. 97 – 121

SCIENTIFIC LIFE

Olexandr Sych, Andriy Minaev

October of 1917: overturn or revolution? (scientific seminar of
the chair of modern and contemporary history, October 23, 2007)p. 122 – 135

ABSTRACTS

Alla Kyrydon, Sergiy Troyan

New interpretation of history: modern foreign approach p. 136 - 137
The banishment of modern history (Domańska Ewa. Mikrohistorie. Spotkania
w międzyświatach. Wydanie drugie uzupełnione i uaktualnione.
– Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S. 39–50) c. 137-142

BOOK REVIEWS

Olexandr Sych

McCullough L. 1776. – New York, Simon and Schuster paperbacks,
2006. – 386 p. p. 143 – 147

Evgen Sahnovski

Review on: Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies
and lessons from Twentieth Century / Edited by Jerzy Borejsza and Klaus Ziemer.
– New York – Oxford: Berghahn books, 2006. – XIV, 607 p.p. 148 – 153

Antonina Lukenchuc, Igor Piddubny

Приліпко М. Іван Піддубний – сила України: Історико-документальне
дослідження. – Черкаси: Брама України, 2006. – 156 с.p. 154 – 156

Information about authors p. 157

Information..... p. 158 – 159

УДК 94(477.83)«15/17»:336

Леся Смуток

Фінансове господарство Нового Самбора у XVI-XVIII ст.

Господарський розвиток міст Руського воєводства у XVI – XVIII ст. як складова частина історії економічного розвитку західноукраїнського регіону становить важливу наукову проблему, що постійно привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Її всебічне висвітлення допоможе історичній науці розв'язати низку важливих питань, зокрема, щодо ролі та значення міст у тогочасному суспільстві, рівня господарської та фінансової активності у вказаний період, форм організації ремесла, торгівлі, періодичності економічних піднесень та спадів, їхніх передумов та наслідків тощо. Очевидно, що розв'язанню цих питань повинно передувати ретельне дослідження господарської історії кожного окремо взятого міста. На даний період в науковому доробку українських і польських вчених чимало здобутків. Наприклад, господарський розвиток Львова вивчали в різний час О. Чоловський, Ф. Паппе, Л. Харевинова, Ф. Зубик, Я. Кісь¹, Кросна – Ф. Лесняк², Радимно та Стрия – А. Прохаска³, Дрогобича – Я.Ісаєвич⁴ тощо. Однак ряд міст ще чекають на свого дослідника. До них належить і Новий Самбір, розташований у передгір'ї Карпат, другий за розмірами господарський і адміністративний центр Перемишльської землі після самого Перемишля. Дана стаття є спробою проаналізувати господарсько-фінансове життя цього міста у вказаний період.

Складові фінансової сфери – прибутки та витрати – в економіці Нового Самбора постійно видозмінювалися як у кількісних показниках, так і у структурі формування надходжень та пріоритетності витрат.

Джерела поповнення скарбниці Нового Самбора були традиційними. Вони визначалися королівськими привілеями,

скарбовими рескриптами та старостинськими розпорядженнями, магдебурзьким статусом самого міста.

Впродовж XV-XVIII ст. місто отримало чимало документів з королівської канцелярії, якими воно звільнялося від сплат до Королівського та Коронного скарбу певних податків та могло використати вивільнені кошти на власні потреби. Наприклад, ще у 1394 р. королівське подружжя Ядвіга та Владислав Ягайло на прохання Спитка з Мельштина звільнили місто від сплати подимного⁵. У 1439 р. міщани Нового Самбора звільнялися від підводного⁶. У 1639 р. місто отримало звільнення від обов'язку сплачувати "стаційне" або доставляти його продуктами⁷. З середини XVII ст. польська монархія починає практикувати звільнення міщан від сплати податків на певний термін. Подібні кроки були спричинені розоренням та знищенням міста солдатськими постоями, нападами ворогів, пожежами, епідеміями тощо. Так, Ян Казимир 9 лютого 1649 р. звільнив Новий Самбір від сплати всіляких податкових тягарів на 4 роки⁸. У 1658 р. міщани отримали звільнення на 7 років від підводного⁹. У 1685 р. Ян III Собеський звільнив місто на невизначений термін від сплати податків до Коронного скарбу, тобто – чопового та шелязного – у зв'язку з пожежею та винищенням більшої частини міста¹⁰. У 1703 р. Новий Самбір черговий раз було звільнено від сплати податків на вісім років¹¹.

Частіше траплялися випадки звільнення міщан від фіскальних тягарів з умовою спрямувати гроші на міські потреби. В такий спосіб, наприклад, у 1504 р. король Олександр подарував міщанам "чопове" з одного кварталу на відбудову міста¹². Наступного року той самий монарх дарував міщанам вже піврічне "чопове", цього разу на відбудову якогось кляштору¹³. Наступник Олександра Сигізмунд I у 1558 р. дарував міщанам чинш від куріння горілки¹⁴ (у 1684 р. королівські комісари визначили розмір чиншу – 500 зл., вони призначалися на оборону та озброєння міста). А через рік король відмовився на користь міста від прибутків з пекарів, різників, міської лазні, "жидівського" чиншу і штрафів за криваві рани та чиншу від православного священика, який відтепер підлягав міській юрисдикції¹⁵. У 1566 р. Сигізмунд Август підтвердив цей привілей свого батька.

Польським монархам належало право визначати нові, до того неіснуючі, джерела надходжень до міської скарбниці.

Магдебурзький привілей 1419 р. передбачав закладення у місті крамниць для продажу вина, сукна і солі. Прибутки від них ішли на користь міста¹⁶. У 1524 р. Сигізмунд I запровадив збір мита у розмірі 4 денарів з возу, який прибував або залишав місто, зібрані кошти призначалися на утримання у належному стані доріг та мостів. У 1539 р. було впроваджено мито від худоби (3 шеляга від штуки)¹⁷. У 1542 р. місто почало отримувати прибутки від "рурного" у розмірі 3 гроші від одноразового виварювання пива щокварталу від власника будинку¹⁸. У 1615 р. було впроваджено мито на угорське вино (шротарне) у розмірі 3 гроші від бочки¹⁹. За правління Августа II у 1699 р. місто отримало монопольне право на продаж паперу, тютюну і карт²⁰.

Треба зазначити, що попри чисельність такого роду фіскальних привілеїв, більшість з них у грошовому еквіваленті була незначною, тому суттєво не впливала на дохідну частину міської скарбниці. Згідно інвентаря Самбірського староства 1585 р., чинш з пекарів складав 9 злотих 18 грошей на рік, з різників – 4 злотих 8 грошей, шевців – 8 гривень, горілчаний чинш до 1558 р. становив 24 злотих на рік, "жидівський" чинш – 10 гривень. Мито з худоби для ремонту мостів і доріг складало у рік 100 злотих. Чинш з міської лазні, що сплачувався до самбірського замку, становив 10 гривень. Чинш від православного священика – 1 злотий 1 гріш²¹. В сумі податкові преференції від Королівського скарбу на користь міста складали 172 злотих 21 гріш. Якщо з них вилучити митний збір від худоби, то матимемо 72 злотих 21 гріш. Цифра доволі скромна, майже стільки становив чинш з передміщан горішнього передмістя – 71 злотий 12 грошей – до Королівського скарбу, а всього прибутки з міста на користь короля в той самий час сягали 1924 злотих 22 гроші²².

Джерела міських прибутків формувалися не тільки за рахунок податкових послаблень та перерозподілу прибутків з Королівського і Коронного скарбів на користь міської скарбниці. Важливу роль у економіці міста відігравали також надання дозволу польськими монархами на право користуватися природними ресурсами у королівських володіннях та безоплатна або за номінальну ціну передача місту нерухомого майна, яке до того перебувало у власності самбірського замку. Таким чином, у 1589 р. король подарував міщанам ділянку землі, відому ще як королівське дворище, дозволивши зводити на ній будівлі²³. У 1658 р. самбірське

нижнє передмістя отримало королівський дозвіл на корчування лісу, що біля с. Бабини, між ріками Стрвяж та Дністер. Вивільнену землю передбачалося розподілити між новими поселенцями на передмісті. В даному випадку згода монарха була необхідною у зв'язку з тим, що ця територія належала у свій час новосамбірському війту. Після викупу війтівства Королівським скарбом вся земельна нерухомість, яка до нього належала, опинилася у власності короля та розпорядженні самбірського замку²⁴.

У 1589 р. новосамбірські міщани отримали право возити каміння та глину для будівельних робіт у місті²⁵. А у 1558, 1566, 1593 рр. Новий Самбір отримав королівські привілеї на право врубу до королівських лісів біля с. Сприні²⁶.

Важливою частиною міських прибутків були продаж, оренда або передача на умові сплати певного чиншу землі та іншої нерухомості, розташованої на території міста. Наприклад, лише за 1647 р. акти фіксують наступні угоди такого типу: продаж ґрунтів з городом біля Бісковецького вигону Грегору Григусові та його дружині за 26 злотих, продаж ґрунту біля ставу, що належав домініканцям, навпроти будинку Якоба Яроша передміщанину Янові Речикові за 30 зл., сусідню ділянку – Якобу Яблонському за 20 злотих. В кінці року магістрат розділив на ділянки місцевість "Покровник" та продав їх: Матяшові Долганові за 15 зл., Петрові Ожді за 40 зл., Станіславові Чолганському за 40 зл., Андрейові Гірці за 20 зл. Нарешті, в тому ж році земельну нерухомість у Новому Самборі набули: Роман Дуда – ділянку "на свинному квіку" за 15 зл., Андрій Желізко – ділянку між "Пастушим" і "Шпитальним" за 10 зл., Федько Дуда – ділянку під забудову за 27 зл., Ян Галас – ґрунт на "Радецьких греблях" за 36 зл. На тому ж місці міщанам Пастирові, Григоркові, Теснаровичові магістрат продав земельні ділянки по 30 зл.²⁷

У сумі за 1647 р. місто отримало від продажу нерухомості прибутки у розмірі 469 зл. Операції з міською нерухомістю здійснювалися й у інші роки, залишаючись доволі прибутковою статтею міських доходів. Особливо вони активізувалися у період відбудови міста, зокрема у 1680 – на початку 1690-х років після військових та природних лихоліть, що їм передували, у 1720 – на початку 1730-х рр., тобто після Північної війни, та у 1740-1760-х

роках після військових маневрів, викликаних боротьбою за польську корону після смерті Августа II.

Міський маєток включав у себе не тільки земельну нерухомість, а також об'єкти господарювання, які приносили прибуток. Серед таких насамперед треба згадати цегельню, бліх, ратушні приміщення, де розміщувалися крамниці, вага тощо.

Нарешті, міські прибутки – це прямі і непрямі податки, що впроваджувалися з ініціативи магістрату. Серед них основним податком був шос.

Акумуляція грошових надходжень до міської скарбниці могла здійснюватися безпосередньо урядовцями – лонгерами, наділеними відповідними повноваженнями, та їхніми агентами на місцях, або через посередників. В останньому випадку мова йде про оренду. До середини XVII ст. місто практикувало збір доходів власними силами, спираючись на власний адміністративно-фіскальний апарат. За необхідності допомогу міг надати самбірський замок.

У другій половині XVII – XVIII ст. оренда як форма організації надходження коштів до міської скарбниці починає домінувати. Вже на 1670-ті роки у оренду здавалися: цегельня; "штукове", тобто збір з усіх, хто приїжджав верхи або возом до міста й навпаки, виїжджав з нього; "торгове", тобто збір за право провадити торгівлю у місті у торгові дні та під час ярмарок; "ратушне" – збір за користування приміщеннями міської ратуші та ваги; "брутарка" або "мостове" – збір з перехожих через мости, "котельне" – збір з міщан, які мають котли та варять пиво і курять горілку. Орендні угоди укладалися відразу після міських виборів, тобто наприкінці червня, терміном дії на рік²⁸.

Розміри та структура міських видатків впродовж XVI-XVIII ст. постійно змінювалися. Витрати були найрізноманітніші, але в цілому їх можна об'єднати у дві групи: витрати на міські потреби та витрати на користь Коронного та Королівського скарбу. Перша група постійно згадується у королівських привілеях, якими визначалися джерела надходжень до міської скарбниці. Вони не деталізовані і, як правило, у тексті документу окреслені загальними фразами, наприклад, "на потреби міста", на "міські потреби", "на захист міста" ("na obwarowanie miasta", "na rzecz miasta", "na potrzeby mieyskie"). Все ж таки, окремі фрагментарні згадки дозволяють скласти уявлення про те, куди саме витрачалися кошти з міської скарбниці.

Насамперед, одним з постійних об'єктів, який поглинав чимало коштів, були міські оборонні укріплення. Зведення міського муру тривало не одне десятиліття. Попри твердження А. Кучери про завершення його будівництва у 1530-х роках, будівельні роботи, як випливає з інвентарів Самбірського староства 1568 і 1585 рр., тривали до кінця XVI ст. й до їхнього остаточного завершення було далеко. Поодиноким прямим свідченням про міські видатки на зведення оборонного муру навколо міста є відповідна згадка у інвентарі 1585 р. Ревізор зазначав, що король дарував чинш від пекарів, різників тощо (привілей від 20 квітня 1559 р.) "na murowanie koło miasta"²⁹.

У XVII-XVIII ст. місто намагалося максимально зменшити витрати на підтримання у належному стані оборонних споруд. Для цього залучалися передміщани, які мали обов'язок відробляти шарварки, та цехи, кожен з яких мав відведену йому ділянку муру для нагляду та ремонту. Однак все одно не вдавалося уникнути витрат з міської скарбниці на фортифікаційні споруди. Наприклад, у 1660 р. міська влада ухвалила так звану "підводну квадрумплу" на "муніцію" міста. У наступному році міською ухвалою орендний збір – "ратушне" – повністю призначався на "fortyfikacie u porprawienie zepsowanych wałów"³⁰.

Витрати на оборону міста не обмежувалися лише видатками на зведення та ремонт міських укріплень. Місто володіло своїм власним арсеналом зброї – так званий "цехгауз". Його описи другої половини XVII – початку XVIII ст. засвідчують наявність у розпорядженні міста чималої кількості вогнепальної та холодної зброї, захисних обладунків, пороху, куль тощо. Підтримка та поповнення "цехгаузу" поглинало також чималу суму³¹.

Будівництво, ремонт та утримання у належному стані міських споруд та об'єктів загальноміського користування також було одним з напрямків витрат з міської скарбниці. В умовах частих пожеж, які з певною періодичністю винищували місто (документи фіксують великі пожежі у місті в 1584, 1637, 1673, 1696, 1700, 1702, 1715 рр.), включно з об'єктами міської власності, такі видатки ставали постійними, а їхні розміри були чималими.

Показовим прикладом є справа навколо відновлення міської ратуші. Її дерев'яна будівля згоріла під час загальноміської пожежі у 1637 р.³² На її місці зусиллями міщан розпочалося будівництво нової, яке тривало кількадесят років. Впродовж цього часу

магістрат та громада неодноразово ухвалювали рішення з метою виділити кошти на продовження будівництва. Наприклад, у 1668 р. було ухвалено збір у розмірі "півшосу" на завершення основних робіт³³. Наступного року міська ухвала передбачала спрямувати кошти, зібрані у вигляді штрафів (так зване "бикове"), на добудову в'язниць у підвалах ратуші³⁴. У 1670 р. на продовження робіт навколо ратушної вежі місто виділило 2 шоси та надало право магістрату продати частину міської земельної нерухомості, а виручені кошти – орієнтовно 400 злотих – спрямувати на будівництво вежі³⁵.

На ратуші розміщувався годинник, який потребував постійного догляду. Тому місто утримувало деякий час відповідного майстра – "zegarmistrza". Після завершення будівництва здійснювалися періодично ремонтні роботи, спрямовані на відновлення окремих частин ратуші та їх перебудову. Як правило, у таких випадках кошти акумулювалися з оренди "ратушного". Наприклад, у 1680 р. зі 130 злотих, отриманих від чергового орендаря "ратушного", половину передбачалося витратити на "ратушний прибудинок". У наступному році, тобто у 1681, ще половина законтрактованої орендної суми мала відійти на будівництво цього "прибудинку"³⁶.

Ремонт та будівництво доріг та мостів, підпорядкованих міській громаді, як вже зазначалося, фінансувалися за рахунок спеціального збору – «мостового» або «брутарки». З середини XVII ст. він здавався у оренду на один рік. Розміри орендної плати, наприклад, на початку 1680-х рр., становили 140 злотих³⁷.

Постійним об'єктом міських витрат були поїздки до столиці або до місця тимчасового перебування королівського двору. Мета таких поїздок була різноманітною. Насамперед вони організовувалися для отримання чергового підтвердження міських прав та привілеїв, а також для отримання нових. Міщани сподівалися отримати від короля захист у боротьбі з самбірськими старостами, та протекцію і звільнення від солдатських постойв і фіскальних тягарів. Такі поїздки відбувалися за участі кількох міських урядовців. Вони могли тривати декілька тижнів. Для спорядження делегації ухвалювався збір, який мав покрити дорожні видатки та профінансувати закупівлю подарунків для короля та осіб з його оточення, які могли б посприяти успішному вирішенню всіх прохань та скарг, внесених від імені громади Нового Самбора.

Спорядження делегацій було справою доволі коштовною. Наприклад, у 1661 р. на "варшавську дорогу", тобто депутацію з трьох чоловік: синдика, війта та лавника, які б мали внести скаргу на самбірського старосту Ст. Скаршевського, міська ухвала передбачала зібрати 5 шосів³⁸. На той час один шос складав від 80 до 150 злотих. Таким чином, лише одна поїздка потребувала кількесот злотих. У 1660 р. на "варшавську дорогу" було витрачено 10 шосів³⁹.

Час від часу королівський двір відвідував Новий Самбір. Такі візити спустошували міську скарбницю. Зокрема, міщани не могли ще на початку 1660-х років повернути борги місцевому пробошу у розмірі кількесот злотих, позичених напередодні прибуття Яна Казимира до Самбора на початку 1658 р.⁴⁰ У 1660 р., напередодні чергового приїзду Яна Казимира до міста, магістрат та громада ухвалили 6 шосів на привітання короля. Однак вдалося зібрати заледве 300 злотих. Цього було недостатньо для "honorarium" як короля так і коронного канцлера, референдаря, декретового писаря тощо. Тоді міська громада постановила позичити 800 злотих. Віддавати борги довелося кілька років⁴¹.

Окрім королівського двору та державних сановників, місто відвідували королівські комісари з метою ревізії Самбірської економії та проведення судочинства від імені Королівського скарбу, самбірські старости (адміністратори), які час від часу залишали самбірський замок і знову поверталися, різноманітні комісії, створені за рішенням сейму та Вишньського сеймику для вивчення та прийняття рішення з приводу окремих справ. Приїзд усіх цих осіб до Нового Самбора також супроводжувався врученням грошової суми, коштовного ремісничого виробу, однієї-двох бочок вина. В середньому одноразове привітання урядників такого рангу коштувало місту від кількадесят до кількесот злотих⁴².

Провадження справ у судах різних інстанцій було предметом постійних витрат з міської казни. Утримання своїх представників одночасно у кількох судах – Перемишльському гродському, референдарському, надвірному (асесорському) тощо – вимагало чималих коштів. Їхні послуги були дорогими, а користатися цими послугами доводилося постійно. Місто перманентно провадило судові процеси як у статусі позивача, так і у статусі позваного проти приватних осіб та публічних інституцій. Часто доводилося провадити декілька справ одночасно й тривали вони не один рік.

Наприклад, на початку 1660-х рр. магістрат одночасно судився з місцевою громадою самбірських русинів у справі допущення останніх до цехових прав та міських урядів, з якимись Грабовською, Євстафієм у справі позичених містом у них та не повернутих вчасно грошей, Бальцером стосовно певної нерухомості на міській території⁴³.

Лише з 1730-х рр. судові витрати вдалося суттєво зменшити за рахунок впровадження посади спеціальних представників Королівського скарбу – пленіпотентів – для кожної економії, покликаних відстоювати інтереси міських та сільських громад у судах вищої інстанції. Їхнє утримання здійснювалося за рахунок коштів, виділених з доходів економії⁴⁴.

Всі згадані вище витрати міста були чималими, однак вони значно поступалися фіскальному тягару, який несло місто перед Коронним та Королівським скарбом. Відповідні виплати, які різко зросли з середини XVII ст., й поновлювалися з певною періодичністю до кінця існування давньої Речі Посполитої, фактично стали причиною кризи міських фінансів та однією з передумов економічного занепаду міста. Йдеться про сплату подимного, ланового, поголовного, чопового, акцизи, гіберни, донативи та військових контрибуцій.

До середини XVII ст. виплати до Коронного скарбу практикувалися вже тривалий час. Але при цьому враховувалася платоспроможність суб'єктів оподаткування. Якщо існували вагомі причини неплатоспроможності, окремі міщани, група міських жителів або в цілому місто могли отримати звільнення від податків. Наприклад, у поборовому реєстрі Перемишльської землі 1628 р., де йдеться про виплати від міщан Нового Самбора, вказано про звільнення від податків 44 міських та 27 передміських будинків, зруйнованих під час татарських нападів⁴⁵.

У часи лихоліть, тобто у 1650-1660-х рр., а також у перші два десятиліття XVIII ст. від практики звільнення від податків доводилося відмовлятися. Як правило, для міста визначалася загальна сума, яку воно повинно було сплатити. Яким чином податок буде розподілятися між самими жителями Нового Самбора, збирачів податків до Коронного та Королівського скарбів не цікавило. Як це виглядало в дійсності, демонструють міські та замкові акти 1660-х років та початку 1700-х років.

На літо 1660 р. місто отримало звістку про сплату "акцизного", яке було щойно впроваджене, сплатило частину так званої "донативи" на утримання королівських драгунів й гарячково шукало додаткових засобів для виплати решти "донативи", яка складала для Нового Самбора та Старої Солі 1000 злотих. При цьому Самбірський замок вимагав від міста сплати усієї суми, дозволивши натомість згодом вимагати від міщан Старої Солі повернення їхньої частки, призначеної на утримання королівських драгунів⁴⁶. Паралельно у серпні 1660 р. Вишенський сеймик вислав до міста "поборців чопового" Перемишльської землі, тобто збирачів податку від спиртних напоїв⁴⁷. В кінці серпня 1660 р. до міста прибули кількадесят королівських мисливців, яких міщани повинні були забезпечити харчами на три дні. Магістрат постановив зібрати для цього півшосу і відкупитися від них грошима⁴⁸. Восени 1660 р. на місто було накладено нові побори у розмірі 1100 злотих, з яких вдалося зібрати лише 800 злотих. Одночасно міщани мали сплатити "ланове"⁴⁹. У наступному році універсалом самбірського старости місто зобов'язувалося сплатити 600 злотих на утримання королівських гвардійців та 1000 злотих "донативи"⁵⁰. У 1662 р. місто сплачувало "поголовне" у розмірі півтора злотих від кожної особи, а також 108 злотих щотижня до Львова на утримання 36 кінних гвардійців⁵¹.

У наступному році "донатива" становила вже 3000 злотих⁵². Окрім неї, місто сплатило до замку "ланове" з передмість у розмірі 50 злотих та інших податків на суму 349 злотих. У кінці 1660-х років міщани сплачували: "донативу" на коронацію Михайла Вишневецького у розмірі 5300 злотих, "гіберну" - 7000 злотих⁵³.

На початку 1700-х років Новий Самбір сплачував:

- у 1709-1710 рр. "на московський провіант" 200 злотих щороку⁵⁴;
- у 1708 р. на вимогу Сandomirської конфедерації – 12750 злотих⁵⁵;
- у 1708-1710 рр. до Самбірського замку 1880 злотих⁵⁶,
- у 1709 р. на вимогу "Czara moskiewskiego ... woysku moskiewskiemu" два півмірки житнього борошна, один півмірок вівса, три горнці горілки, два горнці солі від кожного будинку з доставкою до м. Ярослав⁵⁷;

– у 1710 р. 40 "порцій" та 32 "рації" (близько 43 злотих) щоденно на утримання королівських кирасирів, розміщених на півроку у Самбірській економії⁵⁸.

Окрім згаданих сум, щороку до 1713 р. місто сплачувало "шведські гроші", "московські складки", "порції та аукції на саське військо" тощо.

Наслідком такого визиску була систематична індивідуальна заборгованість міщан і в цілому міста. Вона почала виникати у середині XVII ст. й у наступному столітті перетворилася на постійне явище господарського життя Нового Самбора.

Борги міщан, починаючи з 1730-х років, сягали більше 30-ти тисяч злотих. Зокрема комісари, делеговані Королівською Скарбовою Комісією до Самбірської економії у 1741 р. наводять цифру - 38 977 злотих боргу, у 1746 р. – 33603 злотих, у 1764 р. – 31 731 злотий⁵⁹. Ці борги не охоплювали передміщан, про яких мова йтиме нижче. Боргові суми були записані на міській нерухомості, як правило, на будинках. Як зазначається у рапорті комісарів 1741 р., боргами було обтяжено 51 будинок. Таким чином, у середньому на будинок припадало 765 зл. боргу⁶⁰.

Дані 1746 р. суттєво не відрізняються від попередніх. Королівські комісари Ян Генріх Борлах та Геннінг підрахували, що у місті в межах міського муру було 228 ділянок для будівництва будинків. З них забудованих - 104, незабудованих – 124⁶¹. Від 104 міських будинків треба відминувати 27, які належали церковним фундаціям та євреям, або які були зруйнованими. Таким чином, решта 77 власників міських будинків зобов'язані були сплатити згадані 33 тисяч злотих, та 5 660 злотих, записаних на нерухомості у передмісті, яка насправді належала міщанам. В середньому на 1746 р. на кожне міщанське господарство Нового Самбора припадало 506 злотих.

Ситуація не змінилася кардинально через двадцять років. Борги сягали 30-ти тисяч, хоча простежувалася тенденція до поступового зменшення їхнього розміру.

Основними кредитодавцями у місті були церковні фундації та корпорації. За даними комісарських актів 1741 р., на їхню частку припадало: 12220 зл. – римо-католицькі ордени, 2900 – міська церква, 150 зл. – парафіяльний костел, 250 зл. – шпиталь. Значно менше в борг давали шляхта (1 342 зл.) та євреї (5 685 зл.)⁶². Такі співвідношення збереглися й у 1746 р.: монастирі і церковні

братства – 20085 зл., шляхта – 4334 зл., євреї – 9184 зл.⁶³ Нарешті, у 1764 р. ситуація виглядала наступним чином: шляхта – 450 зл., євреї – 13 тисяч, решта - монастирі, церкви та братства.

Очевидною була перевага церкви серед кредиторів міста. Пояснення цього феномену криється у своєрідній формі кредитування церковними інституціями, тобто легаціях. Церква не займалася кредитуванням, тобто не давала гроші під проценти. Натомість існувала практика, добре описана королівським комісаром Яном Борлахом: "коли хтось, чи то шляхтич, чи міщанин позиче на будинок або ділянку землі певну суму, щоб не доводилося повертати боргу, він дарує та запише його костелові у вигляді легації (in pia legata). Хоча духовним заборонено набувати нерухомість, однак пожитки та прибутки від такого майна вони отримують на свою користь"⁶⁴. Отримуючи таким чином нерухомість, монастирі та інші церковні інституції, як правило, не використовували будинок за прямим призначенням, а руйнували його й включали звільнену ділянку до своїх маєтків.

Шляхта та євреї значно поступалися церкві масштабами кредитних операцій. Одним з факторів, які на це суттєво впливали, були відсотки, під які надавалися гроші. Приховане кредитування церкви передбачало найнижчий відсоток – 6-7%. Шляхта практикувала надання кредитів під 10 %. Натомість відсоткові ставки у євреїв сягали, як правило, 50 % (від 100 злотих по 1 злотому у тиждень)⁶⁵. Та обставина, що, попри високі відсотки, євреї надали більше кредитів, аніж шляхта, пояснюється їхнім чисельним домінуванням у місті, а також тим, що господарська активність шляхти була спрямована на реалізацію своїх матеріальних потреб у селах, а не в містах Самбірської економії.

У передмістях ситуація не була кращою. Абсолютні розміри боргу новосамбірських передміщан вражають: у 1739 р. – 85549 зл., 1741 р. – 80545 зл., 1746 р. – 90543 зл., 1749 р. – 75 317 зл., 1760 р. – 92556 зл., 1764 р. – 84115 зл.⁶⁶ У боргах перебувала більшість передміщан. У 1739 р. з 316 господарств усіх новосамбірських передмість лише 17 не мали боргів. А на одного передміщанина припадало в середньому 286 зл. боргу. В окремих громадах, як, наприклад, горішній та долишній, середньостатистичний розмір боргу окремо взятого господарства сягав 400 зл.⁶⁷ Із зростанням чисельності жителів передмість кількість боржників збільшувалася. У 1764 р. їх було вже 382 господарства⁶⁸. В цілому

середньостатистичний показник боргу на одного передміщанина впродовж 1740-1760-х років не зменшувався й залишався на рівні 220-250 зл.

Серед кредиторів передмість Нового Самбора також присутні церква, шляхта та євреї. Співвідношення розміру наданих кредитів між цими основними кредиторами аналогічний до того, що існував у самому місті. Знову церква була на першому місці, а шляхта та євреї суттєво їй поступаються. Зокрема, в 1741 р. із загальної суми понад 80 тисяч зл. боргу 67 726 зл. припадало на церковні інституції⁶⁹. У 1746 р. цей розподіл, згідно даних комісарських актів, виглядав таким чином: 79 % усіх боргів – церковні, 11, 4% - шляхетські, 4,1% - єврейські, 5,5 % - інші⁷⁰.

Відсотки, що сплачувалися боржниками, були різними. Ця різниця, так само як і у випадку з міськими боргами, розкриває причину домінування церкви серед кредиторів новосамбірських передмість. Як зазначає інвентар Самбірської економії 1739 р.: "від сум запозичених різні стягуються відсотки. Від одних по 10 % річних, від інших, особливо від єврейських сум, по 1 шелягу від златого на тиждень. Легації натомість беруться одні по 7 %, інші по 6 % від ста"⁷¹.

Таким чином, фінансове становище Нового Самбора визначалося структурою надходжень до міської скарбниці та витратами, співвідношення між якими зазнавало постійних змін. До середини XVII ст. вони були відносно виваженими. Однак згодом ситуація різко погіршилася. Непередбачувані видатки на користь Коронного скарбу фактично підірвали фінанси міста. Логічним наслідком цього стала хронічна тотальна заборгованість як усієї міської громади, так і окремих міщан та передміщан.

Примітки:

¹ Czołowski A. Księga przychodów i roschodów miasta 1404-1414 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Lwów, 1896. – Т. 2. Czołowski A. Księga przychodów i roschodów miasta 1414-1426 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Lwów, 1896. – Т. 3. Pappe F. Historia miasta Lwowa w zarysie. – Lwów, 1894. Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozbirowej. – Lwów, 1929. Zubyk F. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwów, 1930. Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII – XIX ст.). – Львів, 1968.

² Lesniak F. Rzemieślnicy i kupcy w Krosnie (XVI – pierwsza połowa XVII wieku). – Kraków, 1999.

³ Prochaska A. Radymno. Miasteczko i klucz biskupów przemyskich // Przewodnik naukowy i literacki. – 1891. – Roczni. XIX. Prochaska A. Historia miasta Stryja. – Lwów, 1926.

⁴ Ісаєвич Я. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30-60-х роках XVIII с. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1960. – Вип. 4. – С. 30–39.

⁵ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego (dali – AGZ). – Lwów, 1876. – Т.6. – С.6–9.

⁶ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora, zebrana i wydana ku uczczeniu 500 letniej rocznicy założenia miasta Sambora. – Sambor, 1891. – S. 17. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 11.

⁷ Ibidem. – Nr 228.

⁸ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.29. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 236.

⁹ Diedzicki Ludwik. Sambor // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa, 18. – Т.X. – S. 231.

¹⁰ Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 284.

¹¹ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.36. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 300.

¹² Liber quitantiarum Alexandri regis 1502-1506. – Warszawa, 1897. – S.95

¹³ Ibidem. – S.202.

¹⁴ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.20. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 85. Matricularum Regni Poloniae Summaria (dali – MRPS). – Varsovie, 1912. – Т.IV, vol.3. – Nr 2356.

¹⁵ MRPS. – Т.V, vol.1. – Nr 2486; Площанскій В. Самборъ въ Галиції по даннымъ изъ области исторіи, топографіи, статистики и этнографіи // Прикарпатская Русь. Месячное приложение къ "Слову"– XXV-летнего издания / редакторъ-издатель В.М. Площанскій. – Львовъ, 1885. – Ч. 1. – С. 20; Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 88.

¹⁶ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.16. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 9.

¹⁷ MRPS. – P.IV, vol.3. – Nr 19859.

¹⁸ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.19. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 58. Площанскій В. Самборъ въ Галиції по даннымъ изъ области исторіи, топографіи, статистики и этнографіи // Прикарпатская Русь. Месячное приложение къ "Слову"– XXV-летнего издания / редакторъ-издатель В.М. Площанскій. – Львовъ, 1885. – Ч. 1. – С. 9. MRPS. – Т.IV, vol.3. – Nr 7020.

¹⁹ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.27. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 164. Площанскій В. Самборъ въ Галиції по даннымъ изъ области исторіи, топографіи, статистики и этнографіи // Прикарпатская Русь. Месячное приложение къ "Слову" – XXV-

- летняго издания / редакторъ-издатель В.М. Площанскій. – Львовъ, 1885. – Ч. 1. – С. 14.
- ²⁰ Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 295.
- ²¹ Смуток Л. Новий Самбір за інвентарем Самбірського староства 1585 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 487-490.
- ²² Там само. – С.499.
- ²³ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.23. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 133.
- ²⁴ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.29. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 245.
- ²⁵ Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.23. Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 132.
- ²⁶ Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 1935. – Т. 1. – S. 227-228.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів країни у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.43. – Оп.1. – Спр. 1114. – С. 31, 47, 63, 101, 152, 183.
- ²⁸ ЦДІАУЛ. – Ф.43. – Оп.1. – Спр. 156. – С. 234, 351, 432.
- ²⁹ Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 193. – Т. 1. – S. 192. Смуток Л. Новий Самбір за інвентарем Самбірського староства 1585 р. – Дрогобич, 2003. – Вип. – 7. – С. 487.
- ³⁰ ЦДІАУЛ. – Ф.43. – Оп.1. – Спр. 169. – С. 19, 77.
- ³¹ Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Nr 253.
- ³² Budzynowski I. Kronika miasta Sambora. – S.20.
- ³³ ЦДІАУЛ. – Ф.43. – Оп.1. – Спр. 169. – С. 163.
- ³⁴ Там само. – С. 178.
- ³⁵ Там само. – С. 203.
- ³⁶ Там само. – Спр. 157. – С. 48.
- ³⁷ Там само. – С.50, 207-208, 338-339.
- ³⁸ ЦДІАУЛ. – Ф.43. – Оп.1. – Спр. 169. – С. 134.
- ³⁹ Там само. – С. 42.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 152. – С. 324, 362.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 169. – С. 78, 101, 129.
- ⁴² ЦДІАУЛ. – Ф.43. – Оп.1. – Спр. 170. – С. 54, 58, 72.
- ⁴³ Там само. – Спр. 169. – С. 23.
- ⁴⁴ Stańczak Ed. Kamera saska za czasów Augusta III. – Warszawa: PWN, 1973. – S. 127.
- ⁴⁵ Rejestr poborowy ziemi Przemyskiej u 1628 roku / wyd. Zd. Budzyński i Kazimierz Przyboś. – Rzeszów, 1997. – S.21.
- ⁴⁶ ЦДІАУЛ. – Ф.43. – Оп.1. – Спр. 169. – С. 3-5.
- ⁴⁷ Там само. – С.4.
- ⁴⁸ Там само. – С. 10.
- ⁴⁹ Там само. – С. 35, 37.
- ⁵⁰ Там само. – С. 93, 95.
- ⁵¹ Там само. – С. 111.
- ⁵² Там само. – С. 132.
- ⁵³ Там само. – Спр. 156. – С. 251.

- ⁵⁴ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісної книги, стародруків і рукописів (далі – НБ ЛНУ. ВРКСіР). – Спр. 548/III. – Арк. 520.
- ⁵⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 43. – Оп.1. – Спр. 193. – С. 716.
- ⁵⁶ НБ ЛНУ. ВРКСіР. – Спр. 548/III. Арк. 520-521зв.
- ⁵⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 43. – Оп.1. – Спр. 193. – С. 651.
- ⁵⁸ ЦДІАУЛ. – Ф. 43. – Оп.1. – Спр. 193. – С. 818.
- ⁵⁹ Rybarski R. Kredyt i lichwa w ekonomii Samborskiej w XVIII w. – Lwów, 1936. – S.58.
- ⁶⁰ Archiwum główny aktów dawnych. – Archiwum Kameralne. – Sygn. II-41. – S. 23.
- ⁶¹ Ibidem. – Sygn. II-79. – S. 53.
- ⁶² Ibidem. – Sygn. II-41. – S. 31.
- ⁶³ Ibidem. – Sygn. II-79. – S. 65.
- ⁶⁴ Ibidem. – Sygn. II-179. – S. 83.
- ⁶⁵ Ibidem. – Sygn. II-41. – S. 67.
- ⁶⁶ Ibidem. – Sygn. II-41. – S. 26, sygn. II-79. – S. 84, Sygn. II-179. – S. 68.
- ⁶⁷ Ibidem. – Sygn. II-38. – S. 31.
- ⁶⁸ Ibidem. – Sygn. II-179. – S. 89.
- ⁶⁹ Ibidem. – Sygn. II-41. – S. 68.
- ⁷⁰ Ibidem. – Sygn. II-79. – S. 85-86.
- ⁷¹ Ibidem. – Sygn. II-38. – S. 23.

Леся Смуток

Финансовое хозяйство Нового Самбора в XVI-XVIII вв.

В статье рассматривается организация расходов городов Русского воеводства периода позднего средневековья на примере Нового Самбора. Выделены статьи, которые составляли доходы: налоговые привилегии, аренда и продажа городской недвижимости, прямые и косвенные налоги, главным из которых был «шос». Перечислены расходы города: строительство и содержание оборонных укреплений, городских общественных строений, дорог и мостов, содержание королевского двора и сановников Речи Посполитой со свитой при посещении ими города, расходы на суды, незапланированные военные контрибуции и сборы. За период XVI-XVIII вв. финансовый баланс города постоянно ухудшался. Это послужило причиной появления долгов как в целом города, так и отдельных мещан. Все это хорошо иллюстрирует кризисное состояние, в котором находилась экономика городов Древней Речи Посполитой периода ее упадка.

Lesya Smutok

Financial Economy of Novyi Sambir in the XVI-XVIII centuries

In the paper we discuss the organization of towns expenditures of the Rus'ke voyevodstvo in the late Middle Ages. We take Novyi Sambir as an example. We referred to the accounts which were profitable: taxes privileges, lease and sale of municipal real estate, direct and indirect taxes. We also listed expenditures: building and keeping of fortifications, town's public buildings, roads and bridges, supporting of king's retinue and high officials on their visiting the town, judicial expenses, unplanned military contributions and fines. During the 16-18 centuries the financial balance steadily worsened. As a result, the whole town as well as individual townspeople had huge debts. All this convincingly illustrates the critical state of the towns' economy of the late Rech Pospolyta during its decline.

УДК 94(470.62/67):276.2

Валерия Бабкова

К вопросу об особенностях адаптации северокавказской меннонитской общности

Одной из наиболее актуальных в современной науке является проблема сохранения этнокультурной самобытности малых народов и этнических общностей в многонациональном и поликонфессиональном государстве. Естественно-географическое, природно-климатическое, этническое, религиозное и культурное разнообразие, имеющее место в таком государстве, предопределяет неоднородность геополитического пространства и сложность определения «этнических рубежей». Особенности регионализации необходимо учитывать при исследовании механизмов самосохранения, выработанных различными этнокультурными сообществами в процессе приспособления к новым условиям существования. Анализ адаптивного поведения меннонитской общности на территории Северного Кавказа в данном случае – не исключение, в связи с чем следует уделить внимание вопросам

сохранения ими своей этнокультурной целостности, духовной и культурной среды в условиях данного региона.

Движение меннонитов оформилось в ходе Реформации в 30-е годы XVI в. в Нидерландах как непротивленческая ветвь анабаптизма. Из-за религиозных преследований меннониты с 40-х годов XVI в. переселились в Северную Германию, Польшу, Прусию. Конкретно – историческая и политическая ситуация, в которой оказались меннонитские общины на землях Привислинского Поморья, позволили им сформировать этническую общность особого типа – этноконфессиональную. Об этом свидетельствуют единство языка общения меннонитов (т.наз. «платдойч»), их обособленность от окружающего населения, выработанный под влиянием религиозной доктрины стереотип поведения, общность экономических интересов, четкое самосознание, выраженное в религиозном представлении об «избранном народе», специфика жизненного уклада и сложившаяся система обычаев.

Переселение меннонитов в Российскую империю в конце XVIII в. (на территорию Новороссии, современная Украина) стало результатом грандиозной колонизационной программы российского правительства, направленной на освоение южных регионов империи. Первоначальная государственная финансовая поддержка, личная заинтересованность меннонитов в улучшении своего хозяйства, их стремление положить в основу сельского хозяйства научные знания, конфессиональный фактор, относительное политическое спокойствие и финансовая стабильность внутри меннонитских колоний на протяжении XIX в. способствовали их экономическому развитию. В силу этих факторов на территории Новороссии меннониты смогли создать своеобразную модель преуспевающего и высокопродуктивного общинного хозяйства.

Переселение меннонитов на территорию Северного Кавказа началось в 60-е гг. XIX в. (со времени окончания Кавказской войны) и было вызвано комплексом причин – от проблемы земельного дефицита до эсхатологических устремлений. На территории Северного Кавказа меннонитами были созданы три основные группы поселений: в Ставропольской губернии (группа колоний в районе Кавказских Минеральных Вод), Кубанской (колонии Александерфельд, Вольдемфюрст) и Терской (колония

Орбелиановка, поселения в Хасав-Юрте) областях. Следует отметить, что все эти колонии относились к типу «дочерних» поселений.

Изучение проблем существования и развития «дочерних» поселений меннонитов стало в последнее время перспективным направлением исследований. Вопросы, связанные с этой группой колоний, особенно актуальны для российских ученых, т.к. практически все колонии меннонитов, существовавшие на территории сегодняшней Российской Федерации (в Поволжье, Сибири, Северном Кавказе, Оренбуржье) относились именно к этому типу поселений. До сих пор «материнские» и «дочерние» колонии меннонитов рассматривались как единое целое. Однако современные исследования, ведущиеся в российских регионах, ставят вопросы о существовании характерных особенностей «дочерних» общин-конгрегаций, их религиозного и социального устройства, уникальности расселения и др. С одной стороны, такое рассмотрение предмета позволяет увидеть особенности меннонитских общин, с другой, без общего взгляда нет целостной картины явлений, поэтому для адекватного понимания основных процессов, происходящих в меннонитских поселениях, необходимо учитывать общероссийский контекст.

Проанализировать общее и особенное в формировании, организации жизнедеятельности, адаптации к новым условиям северокавказской меннонитской общности возможно лишь в условиях междисциплинарного исследования и с привлечением широкого круга источников. Прежде всего, документов региональных архивов (Ставрополя, Краснодара, Владикавказа, Одессы), в том числе ранее неизвестных: комплекса распорядительных документов, отражающих особенности правового положения иностранцев и подданных империи во второй половине XIX – начале XX вв., комплекса документации административных и фискальных учреждений, переписки, списков поселенцев колоний и др. Кроме того, решить поставленные задачи помогают уникальные материалы журналов «Preservings», «Heimatbuch» и др. (дневниковые записи, письма, воспоминания, фотографии меннонитов); трудов исследователей-меннонитов: П. Фризена, Дж. Ремпеля и др.; исследования и описания северокавказских меннонитских поселений современниками (публикации М. Заалова, Д. Классена, А. Твалчрелидзе)¹.

Ключевым для современных отечественных и зарубежных ученых является вопрос об изоляции меннонитов в России, научное решение которого имеет принципиальное значение для построения исследовательской концепции проблемы адаптации общности. В меннонитской историографии существует традиционная точка зрения, согласно которой во второй половине XIX века в Российской империи сложилась особая форма социальной организации меннонитских колоний – «меннонитское сообщество» («Mennonite commonwealth»). Этот термин был предложен Д. Ремпелем и прочно вошел в научный оборот. В своих работах Ремпель и его сторонники сконструировали своеобразную модель меннонитского общества в царской России, полностью изолированного от окружающего мира. По их мнению, благодаря компактному территориальному расположению, конфессиональной замкнутости, внутренним экономическим связям, этнокультурному своеобразию образа жизни и ведения хозяйства, меннонитское население России осознавало себя как единый социальный организм и сохраняло практически полную изоляцию общин. Таким образом, достижения российских меннонитов, как и их судьба, явились результатом этой изоляции².

Именно этот подход долгое время определял направление исследований. С одной стороны, такое рассмотрение предмета позволяло увидеть особенности меннонитских общин. С другой, изолированность меннонитов стала фундаментом историографии темы и во многом затормозила ее дальнейшее развитие. В последние годы происходит преодоление такого понимания. Одними из первых, кто попытался рассмотреть проблему под иным углом зрения, явились канадские исследователи Х. Дик и Дж. Стейплс. По их мнению, с самого момента прибытия на территорию Новороссии, меннониты не изолировались, а адаптировались к окружающей среде и местным экономическим условиям. Более того, меннонитская общность адаптировалась в социокультурном и политическом отношении, став важным элементом мультиэтнического общества Российской империи. Таким образом, как считают эти исследователи, для адекватного понимания основных процессов, происходящих в меннонитских поселениях, необходимо их рассматривать в общероссийском контексте³.

В рамках изучения адаптивного поведения меннонитской общности представляет особый интерес работа Дж. Стейплса «Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe. Settling the Molochna Basin, 1783-1861». Опираясь на широкий круг опубликованных и неопубликованных источников, исследуя особенности колонизации территории Новороссии в конце XVIII-XIX вв. в контексте социальных и экономических процессов, происходящих в регионе, автор использовал историю бассейна реки Молочной (Украина) как срез для анализа социально-экономического поведения различных групп лично свободного аграрного населения степной Украины, в том числе меннонитов. В своем исследовании он выделил основные направления изучения проблемы, создав тем самым своеобразную модель ее анализа. По мнению Стейплса, необходимо выявить и исследовать особенности взаимодействия общества и окружающей среды в ходе адаптации с применением методов реконструкции истории ландшафтных комплексов; проанализировать влияние этнокультурной традиции на выбор стратегии адаптации к природно-климатическим условиям; изучить государственную политику колонизации региона на уровне центра и периферии и др. Используя методы описательной статистики и корреляционно-регрессивного анализа, ученый анализирует динамику, форму и качество взаимосвязей между такими признаками как уровень осадков, урожайность, рыночные цены, площадь земельных участков, количество населения и др. Целенаправленно уходя от локальной специфики изучения, автор приходит к интересным, убедительным, аргументированным выводам⁴.

Колонизационный тип перемещения меннонитов как в Россию, так и на территорию Северного Кавказа, обусловил особенности природно-хозяйственной и социально-этнической адаптации. Необустроенность территории, сложная конфессиональная и общеполитическая обстановка «замиряющегося» Кавказа (1864-й – год окончания Кавказской войны) оказали влияние на темпы и уровень адаптации меннонитских переселенцев. Если в среднем процесс природно-хозяйственной адаптации занимает около восьми-десяти лет, то в случае с меннонитами, осваивающими ранее пустующие земли, создающими соответствующую инфраструктуру и т.д., этот процесс усложнился и растянулся⁵.

Анализ источников свидетельствует, что в течение второй половины XIX – начала XX вв. северокавказские меннонитские общины в целом успешно адаптировались в природно-хозяйственном отношении: меннониты выработали свою стратегию хозяйственной адаптации и смогли занять собственную нишу в экономическом поле региона. Для меннонитов привлекательными являлись далеко не все сферы экономики. Труд на земле имел в учении меннонитов религиозное обоснование, поэтому предпочтение они отдавали сельскому хозяйству, специализируясь прежде всего на выращивании пшеницы. Особенности ландшафта районов поселения северокавказских меннонитов и формирующийся рынок региона оказали непосредственное влияние на выбор их хозяйственного поведения. Падение цен на хлеб в последнее десятилетие XIX в. (в Кубанской области – почти в три раза) и складывание экономической базы курортов Кавказских Минеральных Вод стимулировали поиск новых хозяйственных стратегий, привели к всплеску предпринимательской активности у северокавказских меннонитов. Рентабельными на региональном рынке оказались такие отрасли сельского хозяйства как молочное животноводство, виноградарство и садоводство⁶.

Кубанские меннониты специализировались на высокопродуктивном зерновом производстве и товарном молочном животноводстве. К концу 1880-х гг. меннониты Орбелиановки и Темпельгофа также успешно заняли свою нишу в экономической структуре региона – основными отраслями их хозяйственной деятельности стали виноградарство и садоводство. Имеющиеся в нашем распоряжении источники позволяют говорить о завершении процесса природно-хозяйственной адаптации кубанских меннонитов к середине 1880-х, а меннонитов Орбелиановки и Темпельгофа – к концу 1880-х - началу 1890-х гг. Наиболее сложно и болезненно процесс природно-климатической адаптации проходил у терских меннонитов, что было обусловлено природными особенностями региона, необустроенностью территории, бездействием местных властей.

Жизненно важное приспособление к иной среде обитания требовало мобилизации всех сил общности, абсолютной самоотдачи ее членов в освоении нового пространства. Каждый меннонит приспособлялся к обстановке в силу собственных возможностей и способностей. Унгер отмечал: «К. Реймер

планирует устройство фруктовых садов на реке Овечке и собирается употребить на это до 5 000 рублей... Николай Никель владеет удобно расположенной водяной мельницей на Кубани, которая приносит значительный доход. Иоганн Клаассен основал ферму на Кубани, где он владеет 120 десятинами земли...»⁷. Однако, принимая во внимание индивидуальные адаптивные способности меннонитов-переселенцев, необходимо учитывать особенности меннонитской общины, роль которой в процессе адаптации была чрезвычайно велика. Меннониту в общине была уготована своя жизненная ниша, община являлась его основной и единственной средой обитания, что во многом смягчало болезненность сложного процесса адаптации.

Структура меннонитских общин на территории Северного Кавказа в целом повторяла южнорусское общинное устройство. Для нее также было характерно разделение на религиозную и светскую сферы и строгая подчиненность общественного устройства и порядка конфессиональным традициям. В качестве внутренних связей выступал сложный комплекс экономических, социальных, семейных и ритуально-обрядовых отношений. Следует отметить, что сельская и религиозная общины, как правило, территориально совпадали. Однако если сельская община соотносилась непосредственно с колонией (поселком), то религиозная община (конгрегация) объединяла целый ряд меннонитских селений. На Северном Кавказе было представлено несколько меннонитских конгрегаций: новоменнониты группы Клаассена (братские), староменнониты (церковные), «иерусалимские друзья» (храмники) и др.

Религиозная терпимость новоменнонитов способствовала тому, что в их колониях в скором времени поселились староменнониты, «иерусалимские друзья», лютеране, католики, адвентисты, субботники и др. По свидетельствам современников, меннониты различных конгрегаций часто собирались для совместных молитвенных собраний⁸. По-видимому, веротерпимость была характерна и для терских меннонитов. Уже начиная с 1911 г. колонии меннонитов Хасав-Юрта в официальных документах определяются как меннонитско-лютеранские⁹. Учитывая этот факт, встает вопрос о том, почему меннониты, стремящиеся к изоляции, допускали поселение в своих колониях представителей других исповеданий? На наш взгляд, при ответе на

него необходимо учитывать распространение влияния на меннонитские общины с середины XIX в. баптизма с его представлением о Церкви Христовой как о сообществе, состоящем из «искупленных всех веков и народов», в том числе и из представителей других религиозных групп. Кроме того, причиной проведения общих молитвенных собраний часто становилась нехватка проповедников и пасторов, отсутствие молитвенных домов и т.д.

Важнейшее значение в меннонитской общине имело школьное образование. Школа не только обучала грамоте и готовила детей к конфирмации, но в условиях иноязычного окружения способствовала сохранению языка и традиций меннонитской общности. У северокавказских меннонитов обучение детей 7-14 лет считалось обязательным. Лица, не посылающие своих детей в школу по неуважительным причинам, платили штраф. К концу XIX в. более 80% колонистов были грамотными. К середине 1880-х гг. в колониях Вольдемфюрст и Александерфельд имелось три школы: две сельские и одна церковно-приходская¹⁰. Сельские школы содержались на средства обществ колоний, церковно-приходская – на средства родителей обучающихся в ней детей. Из-за замкнутости меннонитских общин дети, окончившие школу, редко получали дальнейшее образование и в основном школьная грамота у меннонитов поддерживалась выпиской сельскохозяйственных газет и журналов (главным образом, из-за границы). Также меннониты вели переписку с германскими и австрийскими специалистами - агрономами, при необходимости обращаясь к ним за консультацией. Новые сельскохозяйственные изобретения меннониты довольно успешно пытались воспроизвести на практике. Их стремление положить в основу сельского хозяйства научные знания, а также замкнутость меннонитских общин, приводившая к тому, что грамотные и энергичные члены братства не уходили из общины, а совершенствовали свое хозяйство внутри нее, было одним из факторов успешного развития меннонитской системы хозяйства.

Изучение архивных источников демонстрирует, что меннонитская община представляла собой чрезвычайно консервативное образование. В этом отношении небезынтересным является анализ наиболее распространенных фамилий и имен северокавказских меннонитов, который свидетельствует о

сохранении брачной изолированности меннонитских общин от инородного населения на Кавказе, формировании самодостаточной в демографическом отношении группы, что также сдерживало их ассимиляцию.

Особенностью переселенческой ситуации и социально-этнической адаптации северокавказских меннонитов было то обстоятельство, что они оказались втянуты в социокультурное пространство региона на этапе его оформления. Низкий уровень информированности об общности обусловил изначальную «заданность» процесса узнавания меннонитов со стороны местной кавказской власти и окружающего населения. Здесь можно говорить об определенном информационном конструировании. Для местной кавказской власти меннониты явились «terra incognita» в условиях сложной конфессиональной (Кавказская территория была местом ссылки для последователей многих христианских учений, прежде всего отделившихся от православной церкви) и политической обстановки. Наличие более или менее объективного знания о переселенцах диктовалось острой практической необходимостью, обусловленной российским закреплением в регионе.

Анализ ряда документов свидетельствует о непонимании кавказскими чиновниками происходящего в новых меннонитских колониях. Местные власти не владели информацией о численности поселенцев, точных местах выхода, наличии у меннонитов законных видов на проживание и т. д.¹¹. Жесткая необходимость «блюсти» господствующую идеологию, отчуждённость от местного населения, отсутствие адекватной информации об основах меннонитского вероучения и особенностях их социального поведения обусловили непонимание местной властью новой общности, неподготовленность к её приёму. Учитывая вертикальный характер построения общественных взаимоотношений в российском обществе, искусственное искажение информационного облика меннонитов со стороны представителей бюрократического аппарата во многом определило их дальнейшую социокультурную адаптацию. Здесь со всей отчетливостью проявил себя феномен формирования «общего мнения».

Как правило, появление новой общности, нового элемента в социокультурном пространстве включает комплекс

«эмоциональной ксенофобии». Погружаясь в новую среду обитания, переселенцы, вольно или невольно, разрушают непрерывность социального пространства нации. Коренное население реагирует «иррациональной неприязнью» к незнакомцам, формированием механизмов психологического разделения «мы – они», «свои – чужие». С одной стороны, здесь имеет место реальная культурная дистанция – фактические различия во внешних признаках, в поведении, в культуре, в образе жизни различных этнических общностей, а с другой – информационное конструирование. И первое, и второе обстоятельство оказали свое влияние на процесс вхождения общности меннонитов в социокультурное пространство региона.

Однако, особенности адаптации, её темпы и степень также зависят от готовности и способности самих переселенцев участвовать в этом процессе. Меннониты, являясь общностью с т. наз. «комплексом превосходства», изначально были настроены против интеграции в принимающее общество, не желали далеко идущей адаптации, сопротивлялись ей. Крепкая сплоченность и закрытость их общины, стремление к изоляции (община – общество «святых», отделённых от внешнего «греховного мира») позволяли жить долгое время по собственным правилам. Немногочисленные контакты меннонитов с окружающим населением, ограниченные в силу конфессиональной замкнутости последних, имели место в основном хозяйственной сфере. Большой объём сезонной работы в меннонитских хозяйствах требовал дополнительной рабочей силы. Меннониты использовали в основном наёмный труд русских крестьян и немцев-колонистов из соседних поселений. Взаимоотношения строились на основе общих производственных интересов и не вызвали серьёзных конфликтных ситуаций. Практицизм в отношениях неизбежно брал верх над возможными эмоциональными реакциями и поведенческими установками.

Всесторонний, комплексный анализ источников демонстрирует, что общины переселенческих сообществ (и меннониты в этом случае не являлись исключением) не могут существовать в одинаковой степени изолированно значительное время. С течением времени они неизбежно подвергаются влиянию окружающей среды. Особенности адаптации меннонитской общности были заложены в изначальной психологической установке: ориентации на длительное проживание в новой среде,

но не интеграции в социальное окружение. Основной задачей любой общины как социального института является самосохранение. В меннонитской общине, ориентированной на изоляцию от внешнего «греховного» мира, стремление к общинному самосохранению происходило в утрированном виде. Однако меннонитская община, как бы крепка и сплочена не была, всё-таки не является идеальным «обществом святых» и не может опровергнуть общие законы социального развития. С течением времени меннонитская община адаптируется и в экономическом, и в социокультурном отношении, и это является началом ее разрушения. Таким образом, несмотря на региональные особенности адаптации меннонитов, их община в условиях Северного Кавказа (как и любого другого региона) – сложнейшая структурированная многофункциональная организация, основной задачей которой является провести процесс адаптации для обеспечения жизнедеятельности общности и одновременно сохранить изоляцию. В несовместимости этих задач и заключается основное противоречие меннонитской общности, определившее ее судьбу «народа в пути».

В целом, особенности природно-хозяйственной и социокультурной адаптации меннонитов на территории Северного Кавказа были обусловлены несколькими факторами. Основными из них, на наш взгляд, являются: 1) природно-климатические условия региона; 2) общая ситуация «замирения» на Кавказе; 3) адаптационный опыт меннонитов; 4) влияние общины; 5) политика центральной и местной власти. Кроме того, особенностью переселенческой ситуации и социально-этнической адаптации северокавказских меннонитов было то обстоятельство, что они оказались втянуты в социокультурное пространство региона на этапе его оформления. Низкий уровень информированности об общности обусловил изначальную «заданность» процесса узнавания меннонитов со стороны местной кавказской власти и окружающего населения.

Примечания:

¹ См.: Preservings (the Magazine of the Hanover Steinbach Historical Society Inc.), No.14, June, 1999. No.27, December, 2005; Heimatbuch der Deutschen aus Russland 1954. Stuttgart: Hrsg. v.d. Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 1954; Heimatbuch der Deutschen aus Russland 1967/68. Stuttgart, 1968;

Heimatbuch der Deutschen aus Russland 1985/89. Stuttgart, 1989; Friesen P.M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1768-1910) / Trans. from German, Fresno, Ca, 1980; Rempel D. The Mennonite Colonies in New Russia. Stanford University, 1933; Заалов М. Меннониты и их колонии на Кавказе // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1897. Вып. 23. - С. 89-127.; Классен Д. Вольдемфюрст колония // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1889. Вып. 8. - С. 228-229; Твалчрелидзе А. Колонии меннонитов Вольдемфюрст и Александерфельд, Кубанской области // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1886. Вып. 5. - С. 209-274.

² Rempel D. The Mennonite Colonies in New Russia. Stanford University, 1933.

³ Дик Х. Стейплс Дж. Размышления и выводы об исследованиях в области истории российских и советских меннонитов. Взгляд из университета г. Торонто // Доклад на конференции в г. Запорожье (2004). Рукопись.

⁴ Staples John. Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe. Settling the Molochna Basin, 1783-1861. Toronto, 2003.

⁵ См.: Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М., 1987. – С. 67.; ЦГА РСФСР-А. - Ф. 11. - Оп. 62. - Д. 1257. - Л. 5-8.

⁶ См.: К вопросу о садоводстве у меннонитов Ставропольской губернии // Промышленный сад и огород. 1900. № 4; ГАКК. Ф. Р-1341. - Оп. 2. - Д. 106. - Л. 28-35.

⁷ Цит. по: Friesen P.M. The Mennonite ... P. 503-504.

⁸ Radtke E. Die Memoiren. // Heimat Buch. 1985-1989. S. 158.

⁹ ЦГА РСФСР-А. Ф. 11. - Оп. 11. - Д. 304. - Л. 6, 8.

¹⁰ Твалчрелидзе. А. Указ соч. - С. 231.

¹¹ ГАКК. Ф. 574. - Оп. 1. - Д. 330. - Л.115-126 об.

Валерія Бабкова

До питання про особливості адаптації північнокавказької менонітської спільноти

Мета статті полягає в систематизації та аналізі соціально-економічного досвіду адаптації менонітів на Північному Кавказі. Суспільна і економічна адаптація менонітів на Північному Кавказі досі ще не була темою комплексних досліджень. Меноніти з'явилися на Північному Кавказі в результаті міграції протягом 1860-х – 1900-х рр. Після періоду адаптації вони взяли участь в економічному і культурному розвитку регіону. Меноніти Північного Кавказу зберегли свою ідентичність за довгий час відстоювання права на існування власної унікальної спільноти в багатонаціональній державі.

Valeriya Babkova

To the question on the features of the adaptation of North-Caucasian community of mennonites

The subject of abstract is the systematization and analysis of Mennonite socio-economic adaptation experience in the North Caucasus. Social and economic adaptation of Mennonites in the North Caucasus still has not been the subject of complex studies. Mennonites appeared in the North Caucasus as a result of their migration during 1860s-1900s. Having passed the adaptation period they have taken part in the economic and cultural development of the region. In the North Caucasus Mennonites have been keeping their individualism for a long time insisting on their right of being a unique community in a multinational state.

УДК 929.7(498.7)«186/191»

Лілія Циганенко

Структура та функції бессарабського дворянства (друга половина XIX – початок XX ст.)

Дворянство Російської імперії становило собою замкнену верству із власним стилем життя, кодексом поведінки, своєрідними політичними інтересами і системою цінностей. На початок XIX ст. воно утвердилося в якості повновладної соціальної еліти суспільства. Проте з прискоренням у другій половині XIX – на початку XX ст. політичних та соціально-економічних процесів, відбулася руйнація феодально-традиційної станової ієрархії, політичне і економічне домінування дворянства змінилось на слабкість і залежність від влади. Пошук свого місця в суспільстві в умовах пореформеної капіталістичної трансформації супроводжувався глибокими змінами у дворянському середовищі, розподілі його політичного впливу, структурі та компетенції корпоративної організації, внутрішньому складі. Для ілюстрації громадського та організаційного статусу дворянства нами був обраний окремий регіон – Бессарабія, дворянство якої

характеризувалося як особливими рисами, так і дублюванням схожих загальнодержавних тенденцій. До того ж, у зв'язку з розширенням джерельної бази виникла необхідність перегляду деяких висновків та інтерпретацій, зроблених в свій час радянською історіографією щодо місця дворянства в історичному розвитку.

Не зважаючи на те, що історія дворянського стану порубіжжя століть має значну історіографію, робіт, які б так чи інакше торкалися проблем регіональних особливостей становлення дворянських корпоративних організацій, лічені одиниці. Тому ми не маємо можливості запропонувати будь-яку їх класифікацію. В цілому, в літературі з історії дворянства зібрано різноманітний фактичний матеріал, висвітлено широке коло питань, які торкаються становища дворянства у пореформений період і на початку XX ст.

Чимало праць і статей, присвячених дворянському питанню, вийшло наприкінці XIX – на початку XX ст.¹, коли інтерес до нього був особливо великий. Роботи радянських істориків, які висвітлювали різні сторони проблеми, також не втратили свого значення в силу значної джерельної бази та глибокого аналізу фактичного матеріалу². Значно зріс інтерес до історії дворянської верстви останнім часом³; визначилися нові підходи до її дослідження. Характерною рисою сучасної історіографії історії дворянства є розгляд окремих питань або хронологічно обмежених періодів, а також наявність різних, іноді прямо протилежних точок зору. Однак досі в історіографії відсутні розробки, присвячені формуванню регіональної дворянської спільноти, не визначені структуроутворюючі елементи, особливості статусного оформлення регіональних дворянських організацій, інтеграції місцевої еліти в російський дворянський стан.

Саме з'ясування регіональних особливостей процесу організаційного становлення і розвитку корпоративної організації дворянства Бессарабії, характеристика структури та компетенції її органів, аналіз поточної роботи та визначення пріоритетів в діяльності дворянської спільноти краю є завданням даної статті.

Джерельна база дослідження охоплює широке коло архівних та опублікованих джерел. Першу групу складають архівні джерела Ізмаїльського архіву. Найбільш репрезентативні джерела з історії дворянської верстви були виявлені в фонді Акерманського

повітового предводителя дворянства (ф. 770). Це, передусім, списки спадкових дворян Акерманського повіту з повідомленням їх майнового, сімейного стану, освіти, розміру земельної власності (спр. 6), списки присяжних засідателів (спр. 14; 16; 27; 28), почесних мирових суддів (спр. 39), земських начальників (спр. 9; 15; 17), дворян, що мали право участі у дворянських виборах та відомості про склад повітових дворянських зборів (спр. 34), переписка з губернським предводителем дворянства, земськими управами, циркуляри бессарабського губернатора (спр. 4; 11; 21). До іншої групи джерел належать опубліковані документи, зокрема збірники документів, статистичні огляди, адрес-календарі, періодичні видання. Багато статистичних даних містяться в «Трудах Бессарабської губернської вченої архівної комісії». Ґрунтовним джерелом послужили також дані, які відображають службову діяльність губернського і повітового дворянства, що містяться в «Иллюстративном адрес-календаре Бессарабской губернии на 1913 год», «Адрес-календаре Бессарабской губернии на 1916 год». У статті також була використана періодична преса, передусім, «Бессарабские губернские ведомости», в яких наведений список спадкових дворян, що мали право участі у дворянських виборах; «Аккерманская жизнь» з інформацією про перебіг повітових дворянських виборів; «Бессарабская жизнь» з матеріалами про боротьбу дворян під час виборів до Державної думи.

В другій половині XIX – на початку XX ст. зберігалися основні риси організації дворянської верстви Російської імперії, які склалися ще за часів «Жалуваної грамоти» (1785 р.). Дворянство і царський уряд були взаємно зацікавлені в існуванні дворянської корпоративної організації, яка була своєрідним мостом між вищою привілейованою верствою та російською урядовою системою. Крім того, за допомогою закритої станової організації відбувалося включення дворянства в систему місцевого управління.

Корпоративні права дворянства імперії були зафіксовані в російському законодавстві, яке дозволяло існування організаційних інститутів дворянства на рівні губерній та повітів. Формально, всі представники дворянської верстви, які мешкали в межах губернії, складали окреме дворянське товариство. Вищим органом влади дворянської громади були губернські та повітові дворянські збори. Крім того, законодавством передбачалося існування повітових

(окружних) дворянських опік, дворянських депутатських зборів та посад губернських і повітових предводителів дворянства⁴.

Дворянські збори могли бути звичайними (збирались раз на три роки), або надзвичайними, які скликалися в разі необхідності, однак за наявності попередньої згоди губернатора. Порядок денний зборів, а також всі обрані особи затверджувалися владою. Губернатор відкривав збори, приводив їх учасників до присяги, але потім, згідно із законом, не мав права бути присутнім на засіданнях⁵.

Завдання повітових дворянських зборів полягали в обранні делегатів для участі в губернських зборах та необхідності вирішення деяких фінансово-господарських питань. Губернські дворянські збори мали більш широкі повноваження. До їх компетенції входив розгляд різних клопотань дворян губернії, перевірка документів і заяв щодо включення до губернської родовідної книги, розпорядження майном дворянського товариства. Але головним питанням під час зборів було висування та обрання місцевих дворян на основні посади інститутів дворянської влади: губернських та повітових предводителів дворянства, депутатів дворянських зборів, секретаря і засідателів дворянських опік, посередників для розмежування земель і кандидатів на заміщення деяких посад в місцевому управлінні почесних піклувальників навчальних закладів регіону.

На звичайні дворянські збори, в роботі яких брали участь дворянські депутати від повітів під головуванням губернського предводителя, було покладено функції ведення родовідних книг, зв'язок у цьому питанні з Департаментом герольдії Сенату, видача грамот та свідоцтв щодо внесення дворянських родів до губернської книги, а також розгляд питань про виключення окремих осіб з дворянських зборів і участь в оформленні опік на маєтки.

Для участі у виборах і роботі місцевих корпоративних організацій, дворянство імперії було поділено на три категорії з урахуванням майнового, вікового та службового стану. Першу категорію складали спадкові дворяни, які мали в губернії власний маєток, або іншу нерухомість, оцінену не менше 15 тис. крб.; дворяни, які володіли будь-якою нерухомістю, але за умови, якщо вони мали чин дійсного статського радника або полковника; дворяни, які прослужили одне триріччя на посаді предводителя

дворянства. Саме представники цієї категорії були основними виборцями і відігравали вирішальну роль при вирішенні питань. До другої категорії належали спадкові дворяни, які володіли в межах губернії нерухомим майном довічно або на іншому праві власності, мали чин не менше XIV класу, або орден; мали атестат про закінчення вищого (середнього) навчального закладу. Представники цієї групи мали право голосу у всіх постановах зборів, крім виборів. До третьої категорії відносилися всі повнолітні спадкові дворяни, внесені в родовідну книгу губернії, які не знаходились під судом і не були виключені з дворянського товариства. Їх право участі в зборах обмежувалося лише присутністю на зібраннях.

Центральна влада намагалась надати дворянським корпоративним органам управління бюрократичного характеру, тісно зв'язавши їх з місцевою урядовою адміністративною машиною. Сама служба в дворянських зборах стала прирівнюватись до державної. Крім того, в їх діяльності не допускалось ніякого політичного елементу. Дворянські повітові і губернські збори згодом були поставлені під ще більший контроль з боку губернських та повітових властей: по суті вони перетворилися на своєрідний додаток до місцевого бюрократичного апарату, а губернські предводителі дворянства – на помічників керівників губерній⁶.

До середини XIX ст. російське дворянство набуло значного соціального та адміністративного досвіду, остаточно сформувалося як управлінський та служилий стан, з якого формувалася політична еліта країни. Дворянство зновприєднаних до Росії територій входило до складу російського дворянства (із збереженням деяких місцевих особливостей, а іноді з низкою обмежень): німецьке остзейське лицарство, польські магнати і шляхта, українська козацька старшина, грузинські тавади й азнаури, мусульманські князі і хани.

З приєднанням Бессарабії до складу Російської імперії перед місцевою аристократією постала проблема формування відповідних станово-корпоративних структур дворянства регіону, юридичне оформлення яких відбулося в травні 1818 р. Особливу активність щодо участі в роботі корпоративних організацій краю бессарабське дворянство виявило у 40 – 60-х рр. XIX ст., під час проведення загальноімперських реформ.

У зв'язку із змінами в економічному розвитку Росії в пореформений період, ускладненнями в середині дворянської верстви, необхідністю перегляду застарілих принципів формування депутатських дворянських зборів, царський уряд влітку 1861 р. запропонував дворянам обговорити певне коло питань, в тому числі переглянути положення Статуту про вибори.

Однак дворянство, зайняте в своїй більшості пристосуванням до нових умов пореформеного побуту, не приділило тоді особливої уваги питанням про ценз. До Статуту була внесена лише одна поправка: замість наявності 100 душ кріпаків для участі у виборах, відтепер вимагалось володіння маєтком, в господарській діяльності якого брали участь не менше 100 душ тимчасовозобов'язаних селян. Указ Сенату від 6 лютого 1865 р. встановлював, що втрата навіть значної частини колишніх земельних володінь не позбавляла поміщиків їх виборчих прав.

Але необхідність врахування загальних змін у майновому стані дворянства, збільшення потреб держави в кандидатах від дворян для заміщення посад у місцевому управлінні, неузгодженість майнових вимог до таких кандидатів з дворянським виборчим цензом, а також бажання уряду активізувати роботу дворянських станових організацій призвели до створення спеціальної комісії для розробки нового Статуту про дворянські вибори. Складений комісією проект Статуту було передано для обговорення 23 дворянським зборам.

Після жвавих дискусій дворяни імперії внесли до комісії свої пропозиції, які іноді мали діаметрально протилежний зміст - від зрівняння в правах всіх спадкових дворян незалежно від майнового та службового цензу до недоторканості і збереження всіх положень старого Статуту. Однак більшість пропозицій зводилася до необхідності обмеження доступу до дворянських станових організацій представників від чиновницького безземельного елементу. Дуже чітко виявилось бажання дворянства імперії не допустити в свої кола «інородців» та зберегти замкненість і кастовість своїх владних структур.

Прийнятий 1 липня 1870 р. закон зрівняв умови участі в дворянських зборах із земським виборчим цензом, встановленим Положенням про земські установи від 1 січня 1864 р. Майнові вимоги для поміщиків були знижені і складали 200 – 300 десятин в землеробських та столичних губерніях та 300 – 600 десятин в

промислових, лісних і степових губерніях. Для категорій дрібнопомісних дворян, дворян – власників іншої нерухомості, виборчий ценз залишився без змін. Збереження високого майнового цензу і в нових господарських і соціальних умовах гарантовано забезпечувало перевагу великого спадкового дворянства в сфері місцевого управління. Водночас, за новим законом, розширювалися виборчі права представників вищого військового складу, які отримували виборчі права незалежно від розміру нерухомості і навіть у разі її відсутності, якщо вони отримували пенсію у розмірі не менше 900 крб. на рік. Намагаючись вижити в нових умовах держава шукала підтримки серед найбільш відданих верств.

Нові умови виборів спочатку не викликали незадоволення серед дворянства. Навпаки, їх введення призвело до збільшення чисельності повноправних членів дворянських зборів. Про це свідчать донесення губернаторів, які відмічали багатолюдність дворянських зборів в перші роки після видання нового закону.

Але поступово дворянське питання стало одним з найбільш важливих і подекуди навіть болючих для центральної влади. Пошук оптимального алгоритму відносин в системі влада-дворянство відбувся в надзвичайно суперечливій і конфліктній дискусії. Послаблення позицій дворянства під впливом капіталізму, зростання протиріч в його середовищі, посилення розладу між правлячими верхами та їх соціальною опорою, розбіжності у верхах з питання про ставлення до дворянства – все це було ознаками кризи відносин влади і вищої верстви. Уряд вже не міг повністю підкоряти свою соціально-економічну політику консервативному дворянству. Але той факт, що інтереси саме цього дворянства залишались пріоритетними для уряду, позбавляв його здатності адекватно відповідати вимогам часу. Російський публіцист М. Н. Катков досить влучно зауважив: «сила російського дворянства живуча, як сама Росія, як її народ, як її державний устрій; послаблення дворянства в цьому устрої послаблює і його»⁷.

За новим Земським Положенням від 12 липня 1890 р. земельний ценз було зменшено до 150 – 200 десятин в основних землеробських губерніях і до 300 – 500 десятин – в промислових, лісових і степових. Наприкінці XIX ст. (в січні 1896 р.) уряд знову підтвердив дійсність норм земського виборного цензу для дворянських зборів, а рішення Державної Ради від 31 травня 1899 р. надало йому сили закону.

Яскравою ілюстрацією загальноімперських тенденцій розвитку корпоративних дворянських організацій, є документи дворянських органів влади Бессарабії. Якщо у 1872 р. в Акерманському повіті нараховувалося 29 осіб, що мали право участі в дворянських зборах, то на 1890 р. – їх кількість складала вже 38⁸. Як і в масштабах всієї імперії, однією з головних проблем дворянських організацій залишалася низька активність дворян у роботі місцевих станових зборів. Статистичні звіти акерманського предводителя дворянства дозволяють порівняти кількість дворян, що брали участь у зборах із загальною чисельністю дворян краю, які мали на це право (див. таблицю 1).

Таблиця 1

рік	Кількість дворян, які мали право участі у роботі зборів	Кількість дворян, які брали участь у зборах	%
1874	29	17	58 %
1878	30	19	63 %
1879	26	13	50 %
1881	30	20	66 %
1884	34	19	56 %
1887	34	15	44 %
1890	38	14	36 %

Протягом наступного десятиріччя цей показник тримався приблизно на рівні 45 %. У дворянських зборах 1881 р. брали участь 20 спадкових дворян, з яких 8 – за особистим повним майновим цензом, 10 – за дорученням від осіб жіночої статі, 2 – в якості опікунів малолітніх дітей, що володіли повним майновим цензом. Із 20 вищезгаданих осіб 14 були дворянами (або представляли дворян), які мали від 1 до 10 земельних цenzів, і 5 – дворяни, що мали понад 10 земельних цenzів або нерухомості на суму більше 100 тис. крб. Для порівняння, наведемо аналогічні дані за 1896 р. З 14 дворян, які брали участь у повітових зборах, 10 володіли особистим повним майновим цензом, 3 – за дорученням, 1 – в якості опікуна. З цих 14 осіб 11 (або переважна більшість) володіли від 1 до 10 земельних цenzів, і лише 2 – мали понад 10 земельних цenzів. Наведені цифри свідчать про зменшення кількості великих дворян – землевласників⁹.

Відомості по Бессарабській губернії не виходять за рамки загальноросійських показників. Наприкінці XIX ст. в 26 губерніях європейської частини Росії правом участі в дворянських зборах володіли 276177 дворян. З них лише 58707 осіб, або 21,3 % користувалися цим правом. За особистим правом участі в зборах були присутніми 73,7 % дворян, решта – за дорученням або в якості уповноважених дрібних власників. З числа учасників зборів 9 % володіли майном менше 1 цензу, біля 76 % мали від 1 до 10 цenzів і майже 15 % - понад 10 цenzів¹⁰. Наведені дані яскраво свідчать, що переважна більшість учасників дворянських органів управління на місцях представляла інтереси середніх та великих власників, які дуже насторожено ставилися до перспективи розширення прав дрібнопомісного дворянства.

На початку XX ст. ситуація залишалася майже незмінною. За даними дворянських зборів Акерманського повіту, найбільший майновий ценз у 1913 р. мали І. О. Баллас (1400 десятин), М. І. Мазарович (2000 дес.), К. П. Баллас (1910 дес.), Л. В. Пуришкевич (1401 дес.). Одним з найбільших власників в Акерманському повіті був князь Олександр Петрович Волконський, який володів в межах повіту 5376 десятинами землі¹¹. До речі, землі маєтку Маринівка він успадкував після смерті батька - Петра Волконського у 1896 р.¹². Цікаво, що більшість дворян, яким належала власність в Акерманському повіті, мешкали за його межами. В. М. Пуришкевич, О. І. Сталь-фон-Гольштейн, І. О. Баллас проживали в Петербурзі, О. П. Волконський – в м. Рівне, М. І. Мазарович – в м. Красне, Смоленської губернії, П. О. Демідов – в Житомирі, решта – переважно в Одесі¹³.

Важливим органом в системі дворянського місцевого управління були депутатські збори, яким належало право – і це вважалося їх головним привілеєм – подавати через предводителів або депутатів клопотання та скарги губернському керівництву, міністрам та безпосередньо імператору. Закон (06.12.1831 р.) дозволяв дворянству звертатися до уряду із скаргами на зловживання місцевої адміністрації. Пізніше це право дворянської верстви неодноразово переглядалося, отримавши свій завершений вигляд у законі від 14 квітня 1888 р.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у складі депутатських дворянських зборів стала дуже помітною така риса, як родинні зв'язки. Проаналізуємо склад та структуру Бессарабських

дворянських депутатських зборів станом на 1913 р. Головою Бессарабських дворянських депутатських зборів в той час був губернський предводитель дворянства, камергер імператорського двору, титулярний радник О. К. Леонард. До складу зборів входили депутати від дворянства, зокрема: від Кишинівського повіту – колезький радник М. М. Катаказі, від Оргіївського – поручник В. І. Катаржи, від Бендерського – губернський секретар Д. Д. Писаржевський, від Бельцького – надвірний радник М. Є. Крупенський, від Сорокського – статський радник П. М. Кантакузін, від Хотинського – дійсний статський радник Г. М. Крупенський, від Акерманського – А. А. Ярошевич. Обов'язки секретаря Бессарабських дворянських депутатських зборів виконував колезький асесор Г. С. Гоната¹⁴. Наведені дані ілюструють, що на початку XX ст. провідний губернський дворянський орган фактично знаходився під контролем декількох дворянських родин – Леонардів, Крупенських, Катаржи, Кантакузінів, Катаказі.

Після чергових виборів у 1916 р. склад Бессарабських дворянських депутатських зборів суттєво не змінився. Головою був губернський предводитель, камер-юнкер імператорського двору, колезький радник Р. Г. Доліво-Добровольський, який паралельно виконував обов'язки кишинівського повітового предводителя дворянства, почесного мирового судді Оргіївського повіту та чиновника особливих доручень V класу при Міністерстві внутрішніх справ¹⁵. Депутатами від дворянства були обрані: від Кишинівського повіту – М. М. Раза (проживав в Кишиневі), Оргіївського – Г. Г. Крісті (проживав в с. Телешово), Бендерського – М. В. Окуліч (проживав в Акермані), Бельцького – М. Є. Крупенський (проживав в Одесі), Сорокського – Н. М. Макаresco (проживав в м. Сороки), Хотинського – дійсний статський радник Г. М. Крупенський (проживав в Ліпканах), Акерманського – А. А. Ярошевич (проживав в Акермані)¹⁶.

Іншою становою установою, яку дворяни намагались використати для вирішення проблем економічного характеру, була дворянська опіка, що існувала з 1775 р. Основним її призначенням було піклування неповнолітніми сиротами, похилими дворянами та дворянками, які були визнані «явними марнотратниками свого майна». Питання функціонування дворянських опік в Бессарабії остаточно було врегульовано лише на початку 1869 р., коли на

постійній основі терміном на 3 роки почали обирати двох засідателів опік. Загальне керівництво опіками належало повітовому предводителю дворянства. Так, засідателями Кишинівсько-Оргіївської опіки були відомі в повіті молдавські дворяни Дмитро Руссо, Костянтин Россет, Павло Россет, Іван Доніка-Йордакеско, Сократ Томулец, а також підполковники Олексій Проташинський, Онуфрій Червинський, дворяни Дмитро Писаржевський, Антон Марков, Петро Шумський, Віктор Шафіров, відставний поручник Митрофан фон-Гольбах. У Хотинській повітській опіці домінували молдавські дворяни. Найвідомішими з них були Іван Скорделі, Леонід Крушеван, Михайло Александрі, Харитон Стаматі, Михайло Руссо, Василь Мунтян та ін.¹⁷

У 1913 р. в Бессарабії діяли три дворянські опіки: Кишинівсько-Оргіївська, Сороксько-Бельцька та Хотинська. До складу Кишинівсько-Оргіївської окружної дворянської опіки входили: голова - кишинівський повітовий предводитель дворянства О. К. Леонард; засідателі – дворяни К. К. Крісті і О. М. Разу та письмоводитель – М. М. Островський. Компетенція цієї опіки поширювалась на чотири повіти – Кишинівський, Оргіївський, Бендерський та Акерманський. Сороксько-Бельцька окружна опіка складалася з: голови – бельцького предводителя дворянства І. М. Бузни, двох дворянських депутатів – М. К. Стаматі і М. К. Бузни; секретаря – почесного громадянина Ф. І. Стоянова. Хотинську повітову опіку очолював повітовий предводитель дворянства колезький асесор М. М. Крупенський, членами були М. І. Руссо та Б. В. Сонседський, секретар – колезький асесор Ф. З. Петров¹⁸. В Ізмайльському повіті, у зв'язку з нечисельністю представників дворянської верстви, опіки не було.

Із всіх дворянських владних структур, дворянські опіки були найголовнішим інструментом перерозподілу дворянських капіталів і майна, і мабуть тому саме в їх роботі була зафіксована найбільша кількість зловживань. Ілюстрацією заявленого положення є скандальний випадок з майном Андрія Микитовича Томачинського, який у 1896 – 1899 рр. займав посаду акерманського предводителя дворянства, що відбувся у 1905 р. Враховуючи тяжке захворювання, Одеське лікарське управління визнало А. М. Томачинського психічно хворим. На той час у власності А. М. Томачинського була ділянка в 1000 десятин землі на території Акерманського повіту, на якій розміщувався паровий

млин, сукновальна фабрика та землеробський інвентар, а в Акермані йому належали два великих будинки. З метою збереження майна, при подібному діагнозі передбачалося призначення дворянської опіки. Проте, спроба встановити контроль над майном й не дозволити його «марнотратство» виявилася досить проблемною. З'ясувалося, що за місяць до відправлення у психіатричну лікарню, А. М. Томачинський одружився з місцевою міщанкою Феодосією, яка працювала в нього прислугою. На момент спроби встановлення опіки вона встигла розпродати або закласти більшу частину нерухомого майна А. М. Томачинського. Після клопотання дворянської опіки правління Херсонського земельного банку відмінило продаж 696 десятин маєтку А. М. Томачинського за несвоєчасний внесок відсотків по закладним. Нарешті, в червні 1905 р. Кишинівсько-Оргіївська дворянська опіка встановила опікунське управління майном А. М. Томачинського, призначивши спочатку опікуном дійсного статського радника М. К. Балласа, а потім дворянина Л. Є. Левицького¹⁹.

У діяльності дворянських опік виникало багато непорозумінь і конфліктів. На підставі наказу Сенату від 8 червня 1894 р. дворянка Теофілія Стоянова була визнана «марнотратною». Рішенням Кишинівсько-Оргіївської окружної дворянської опіки її майно в Акермані було передано під контроль дворянського товариства, а опікуном призначено Миколу Беліковича. У 1901 р. Т. Стоянова подала скаргу до Кишинівського окружного суду на дії Кишинівсько-Оргіївської опіки за відмову видати кошти на лікування тяжкої хвороби її 12-річної доньки Ніни. На суді опікун М. Белікович заявив, що дворянка Т. Стоянова категорично відмовилась від медичного обстеження її дочки²⁰.

Певний штрих до розуміння ролі дворянських опік додасть аналіз так званої «коржеуцької справи», яка була пов'язана із дворянським кланом Крупенських і переросла в справжній скандал, який дійшов і до Петербургу. Групою бессарабських земських гласних в жовтні 1911 р. було порушено питання про долю дворянського маєтку Коржеуци в Хотинському повіті, який належав померлому дворянину Василю Калмуцькому. При розгляді питання були виявлені численні факти зловживання з боку опікунів. Звинувачення були пред'явлені губернському предводителю дворянства Олександрю Крупенському, його брату -

депутату Державної Думи Павлу Крупенському, їх племіннику - хотинському предводителю дворянства Миколі Крупенському та ін. Дворянин В. Калмуцький заповітом більшу частину земель передав у спадок своїм синам – Єгору та Михайлу, а іншу, розміром 8 787 десятин, залишив в постійне користування своїх двох синів, проте передбачив, що у разі відсутності у них прямих нащадків, ця частина повинна перейти у власність бессарабського земства. Виконавцями своїх розпоряджень В. Калмуцький призначив губернського предводителя дворянства і голову губернської земської управи. Але на перших порах губернське земство не було ознайомлено з умовами заповіту.

У 1905 р. в Одесі помер син В. Калмуцького Михайло, не залишивши спадкоємців. За заповітом маєток Коржеуци, що знаходився в його користуванні, мав би перейти в розпорядження бессарабського земства. Проте, користуючись невизначеністю, маєток Коржеуци в обхід закону поступив в опікунське управління Хотинської дворянської опіки, де повітовим предводителем дворянства був Павло Крупенський. Опікуном маєтку було призначено родича П. Крупенського - князя Г. Ю. Кантакузіна. У 1907 р. опікун здав на шість років (до 1912 р.) маєток в оренду за щорічну плату в 35 тис. крб. В серпні 1909 р. Хотинська дворянська опіка, в якій головував повітовий предводитель дворянства Микола Крупенський (племінник Павла Крупенського), знаючи, що права на маєток відстоює бессарабське земство, дозволив опікуну (князю Г. Ю. Кантакузіну) продовжити термін оренди маєтку ще на 10 років за 40 тис. крб. на рік²¹.

Після тривалих судових засідань, в 1911 р. право власності на маєток Коржеуци було визнано за губернською земською управою. Під час судових слухань була встановлена суттєва невідповідність орендної плати з дійсною вартістю майна. Перша була значно занижена. Іншими словами, хотинська дворянська опіка заключила збитковий для дійсного власника маєтку – земства - договір оренди. Справа набула надзвичайного резонансу по всій імперії і негативно вплинула на авторитет родини Крупенських. Вона також свідчила про реальний стан справ в дворянських опіках Бессарабії, їхню фактичну безконтрольність та чисельні фінансові зловживання.

Аналіз діяльності корпоративних дворянських організацій буде неповним без характеристики ролі найвпливовішої посади в дворянському місцевому керівництві – предводителя дворянства.

Інститут предводителів дворянства виник раніше юридичного оформлення дворянської корпоративної організації. Створений виключно для виконання внутрішньо-станових функцій, майже з самого початку він почав використовуватися владою для виконання спочатку окремих тимчасових, а згодом і постійних адміністративних доручень. Обов'язки предводителя були обширними і різноманітними. На предводителів дворянства покладался контроль за веденням родовідних книг; складення списків дворян, що мали право участі у станових зборах; спостереження за поведінкою членів дворянського товариства, їх «моральністю»; здійснення по відношенню до дворян певних дисциплінарних заходів; видача дворянам характеристик для вступу на державну службу тощо. Предводителі дворянства значною мірою були і виконавцями постанов зборів, представляючи все дворянство повіту або губернії в урядових інстанціях, суспільних та приватних установах. Крім того, предводителі були охоронцями дворянських капіталів, відповідали за їх правильне використання, очолювали депутатські збори, опіки, готували матеріали для дворянських зборів та головували на них. Лише перелік комітетів і комісій, в яких вони були зайняті, свідчить про причетність їх в тій чи іншій формі майже до всіх сфер місцевого управління та господарства.

Царський уряд, продовжуючи започатковану політику прискореної інкорпорації і об'єднання місцевого нобілітету приєднаних територій, з перших років включення Бессарабії до складу Росії намагався вирішити питання про введення в краї посади предводителя дворянства. За словами Я. М. Крупенського, до 1818 р. бессарабське дворянство фактично не було організованим. Однак, ще з 1816 р. в документах часто зустрічається прізвище надвірного радника Дмитра Костянтиновича Ришкана, який беручи участь у різних комісіях, підписувався як «маршал дворянства». Вочевидь його і потрібно вважати першим бессарабським предводителем дворянства, тим більше, що з червня 1818 р. він отримав цей статус на законних підставах (див. таблицю 2). З 1836 р. предводителі дворянства Бессарабської області затверджувались імператором, повинні були мати чин IV класу і титулювались як «превосходительство».

Чергові вибори обласного предводителя дворянства відбулися в серпні 1841 року. На цих виборах місцеві дворяни практично

одноставно віддали перевагу Івану Михайловичу Стурдзі, який перебував на цій посаді три трирічних виборчих терміни. Досить тривале перебування Стурдзи на цій посаді багато в чому пояснюється його особистими якостями, вмінням ладити і з владою, і з місцевими дворянами. За роботу І. М. Стурдзу було нагороджено орденами Св. Анни (II ст.) та Св. Володимира (IV ст.), а в 1842 р. пожалувано чином дійсного статського радника.

Таблиця 2

Бессарабські губернські предводителі дворянства

№	Прізвище	Ім'я та по батькові	Роки виконання обов'язків
1.	Ришкан	Дмитро Костянтинович	25.06.1818. - 04.01.1822.
2.	Стурдза	Іван Михайлович	04.01.1822. - 18.12.1825.
3.	Башта	Іван Костянтинович	18.12.1825. - 29.01.1829.
4.	Леонард	Олександр (Алеку) Павлович (виконував обов'язки)	січень 1829 – червень 1830.
5.	Димитриу	Єгор Іванович	27.03.1831. – серпень 1841
6.	Стурдза	Іван Михайлович	04.08.1841. – 12.06.1850.
7.	Бальш	Єгор Олександрович	12.06.1850. – 04.02.1857.
8.	Кантакузин	Михайло Олександрович	19.04.1857. – 08.03.1866.
9.	Крупенський	Микола Матвійович	18.06.1866 – 14.03.1869.
10.	Кантакузин	Михайло Олександрович	14.03.1869. – 08.02.1872.
11.	Ришкан-Дерожинський	Єгор Леопольдович	09.02.1872. – 21.12.1874.
12.	Леонард	Павло Єгорович	21.12.1874. – 16.04.1879.
13.	Катаржи	Іван Єгорович	28.07.1881. – 30.08.1896.
14.	Крупенський	Михайло Миколайович	29.04.1897. – 10.01.1905.
15.	Феодосіу	Михайло Єгорович	18.01.1905. – 10.01.1908.
16.	Крупенський	Олександр Миколайович	10.01.1908. – 08.12.1911.
17.	Леонард	Олександр Кирикович (виконував обов'язки)	08.12.1911. – 18.01.1914.
18.	Доливо-Добровольський	Роман Григорович	21.02.1914. – 03.06.1923.

У червні 1850 р. новим предводителем бессарабського дворянства було обрано Єгора Олександровича Бальша, який виконував свої обов'язки до лютого 1857 р. Є. О. Бальш народився в м. Ясси, в родині знатного молдавського боярина у 1805 р. Отримав дуже добру для свого часу освіту, з 1828 р. перебував на російській службі. На початку кар'єри виконував обов'язки чиновника Азіатського департаменту міністерства іноземних справ, був представником російського уряду в Греції, а з 1832 р. вийшов у відставку в чині надвірного радника. Понад 18 років він проживав у

Бессарабії, налагоджуючи господарство в своїх бессарабських маєтках. В 1844 р. його внесли до родовідної книги бессарабського дворянства. В 1845 р. Є. О. Бальш організував благодійну акцію, яка вже при житті створила йому добру славу і довго підтримувала престиж роду після його смерті – відкрив в Кишиневі дитячий притулок для хлопців (перший в Бессарабії приватний благодійний заклад).

В особі Єгора Бальша до вершини обласної дворянської станової влади прийшов древній боярський рід, відомий далеко за межами Бессарабії, який мав найбільш показові атрибути знатності: красивий родовід й легендарне багатство - після його смерті нащадкам залишилося 14,5 тис. десятин землі, вартістю в 300 тис. крб. В одному з документів про походження Бальша вказується: «Из княжеской фамилии, по происхождению от родоначальника, бывшего в глубокой древности владетельным князем и господарём княжества Цынтея»²².

Представники іншого молдавського роду - Кантакузино також обиралися на посаду предводителів бессарабського дворянства, а Михайло Олександрович Кантакузин двічі обіймав посаду бессарабського предводителя дворянства (квітень 1857 – березень 1866; березень 1869 – лютий 1872). Після закінчення військової кар'єри у 1842 р. в чині штаб-ротмістра він переїхав до Бессарабії, де Кантакузини здавна мали земельну власність. У Бессарабії Михайло Олександрович брав активну участь в діяльності дворянських станових організацій. У 1844 р. його було обрано хотинським повітовим предводителем дворянства. Серйозним аргументом при обранні було князівське походження Михайла Олександровича. Вже в наш час, у 1992 р., в Парижі вийшла в світ книга французького дослідника, румуна за походженням, Жана-Мішеля Кантакузина «Mille ans dans les Balcanes» («Тисяча років на Балканах»). Автор зібрав значний фактичний матеріал з історії роду Кантакузино, простеживши його розвиток ще з візантійських часів XI ст. до сучасності. В книзі добре представлена бессарабська гілка роду.

Одним з відомих предводителів дворянства Акерманського повіту був спадковий дворянин, дійсний статський радник Василь Григорович Навроцький, який народився у 1839 р., виховувався в Кишинівській гімназії, проте навчання не закінчив. Свою управлінську кар'єру В. Г. Навроцький розпочав у 1859 р., коли

отримав чин колезького регістратора. В 1868 р. указом Сенату був приведений в чин титулярного радника, і вже через рік Акерманськими повітовими земськими зборами був обраний почесним мировим суддею по Акерманському судово-мировому округу. Згодом В. Г. Навроцький став одним з найвідоміших дворян повіту, заслуги якого були високо оцінені і в губернському правлінні. В 1871 р. Навроцький став почесним членом Бессарабської обласної Опіки дитячих притулків. В. Г. Навроцький знаходився біля витоків розбудови земських установ у краї, в 1884 р. обраний головою Акерманської повітової земської управи. На цю посаду він обирався ще тричі – у 1887, 1891, 1894 рр. Маючи вагомий авторитет серед акерманського дворянства, В. Г. Навроцький 15 січня 1899 р. був обраний повітовим предводителем дворянства, паралельно виконуючи обов'язки почесного мирового судді. В. Г. Навроцький був представником великих землевласників краю: мав в Акерманському повіті родовий маєток площею 1.012 десятин, в Акермані - кам'яний дім, три виноградних сади; в Бендерському повіті – 1.212 десятин землі. Діяльність В. Г. Навроцького не залишилася поза увагою уряду - він був нагороджений орденами Св. Станіслава II ступеня, Св. Анни II ступеня, Св. Володимира IV ступеня, двома срібними медалями, темнобронзовою медаллю за працю під час першого всеросійського перепису населення 1897 р.²³ Після В. Г. Навроцького посаду Акерманського предводителя дворянства на протязі 1905-1911 рр. обіймав відомий бессарабський поміщик Михайло Євгенович Понсе.

Згідно із російським законодавством, вищий стан імперії не мав власної загальноросійської організації. Повітові дворянські органи, маючи певну свободу дій, не дуже ретельно виконували розпорядження губернських органів влади. Спочатку таке становище відповідало природі російського самодержавства, яке намагалось не допустити об'єднання будь-якої суспільної групи, і до певного часу влаштовувало і дворянство, інтереси якого в дореформену епоху рідко виходили за рамки партикуляризму місцевого життя. Питання про створення загальноімперського дворянського представництва виникало декілька разів: наприкінці 50-х – початку 60-х рр. та в середині 80-х рр. XIX ст., коли, у зв'язку із підготовкою та проведенням буржуазних реформ, окремі прошарки дворянської верстви висловилися за більш широке

залучення її представників до управління країною, однак самодержавство категорично відкинуло ці домагання.

Зміни відбулися в 90-х роках XIX ст., коли, у зв'язку із потребами зміцнення влади, уряд дав згоду на створення загальнодержавної дворянської організації – в лютому 1896 р. в Петербурзі відбулась перша загальна нарада губернських предводителів дворянства. Під час роботи наради було розглянуто біля 80 питань, які стосувалися потреб стану та окремих регіонів. Крім цього, обговорювалося питання про створення загальноросійської дворянської організації, про що Особливій нараді у справах дворянства були направлені відповідні пропозиції. З цього часу наради предводителів почали проводитись регулярно і навіть кілька разів на рік.

Працюючи з 1897 по 1901 рр. під керівництвом І. М. Дурново і В. К. Плєве, Особлива нарада у справах дворянського стану в першу чергу домагалась від уряду змін щодо фінансово-економічної стратегії по відношенню до дворянства, намагаючись врятувати дворянське землеволодіння, укріпити статусу дворянства та його позицій у владних структурах, припинити вплив до дворянського стану представників чиновництва і буржуазії.

Проведення нарад керівників місцевих дворянських органів не вирішувало проблему загальнодворянського представництва. Уряд, як і раніше, не мав бажання поступатися принципом нероздільності верховної влади, категорично відкидаючи саму ідею громадського представництва. Крім того, в середовищі дворянської верстви з цього питання існували суттєві розходження. Ліберальне дворянство висловлювалося за введення у вигляді всеросійських земських з'їздів загальностанового представництва. Відомий земський діяч і один з засновників партії прогресистів князь М. М. Львов вказував: «чимало ворогів існуючого порядку є і в середовищі дворянства. Уряд жорстоко помиляється, уявляючи, що шляхом підкупу він прив'язав до себе дворянство. Смутна ненависть до уряду відчувається і в дворянському середовищі... Насущні інтереси дворян-землевласників тісно пов'язані з розквітом провінції, а уряд обезголовив, розграбував провінцію»²⁴.

Однак більша частина дворянства виступала проти будь-яких змін. Як писали «Московські відомості», дворяни як служилий стан є частиною уряду, а тому всяке дворянське питання, що виходить за межі губернії, є питанням урядовим. Саме тому надання дворянству

права вирішувати урядові питання надасть йому роль, схожу з урядом, а це, на думку газети, є небезпекою для режиму. Консервативні настрої запанували і в комісіях при Особливій нараді у справах дворянства, яка згодом взагалі відмовилася від ідеї створення всеросійської дворянської організації та загальностанового дворянського представництва.

Демократичні настрої революційного часу знов поставили на порядок денний питання про створення організації Об'єднаного дворянства, і в травні 1906 р. розпочав роботу I з'їзд уповноважених дворянських товариств 29 губерній імперії, в якому взяли участь 135 представників вищого стану держави. Активну участь у з'їзді взяли і представники бессарабського дворянства, зокрема П. Крупенський. Головні питання, які обговорювалися на з'їзді, торкалися необхідності підпорядкування селянства дворянському ідейному впливу, подолання революційної смуги, донесення до царя своїх вимог. Однак ідея створення загальнодержавної дворянської організації так і залишилася не вирішеною.

На II з'їзді Об'єднаного дворянства (листопад 1906 р.), який зібрав представників 31 губернії, досить жорстко лунала критика політики уряду П. А. Столипіна, особливо його плану реорганізації системи місцевого управління, критика діяльності Державної Думи та виборчого законодавства. Бессарабські представники зуміли привернути до себе увагу: бессарабський дворянин, один з лідерів чорносотенців В. М. Пуришкевич, коментуючи подальшу долю дворянства, заявив: «Ми повинні залишатись на ґрунті касти і бути тим, чим ми є, тому що та держава, в якій дворянства немає, в якій дворянство розріджено сторонніми елементами, не має світлого майбутнього». На думку бессарабця «...дворянство є оплотом трону, носієм закону та традицій всієї нації»²⁵. Заявами про необхідність збереження недоторканим права дворянства на місцеве управління був пронизаний і III з'їзд Об'єднаного дворянства в березні-квітні 1907 р. Не дивлячись на те, що відбулося 12 з'їздів Об'єднаного дворянства, створити загальноросійську організацію так і не вдалося.

У діяльності дворянських корпоративних органів Бессарабії другої половини XIX – початку XX ст. неодноразово траплялися помилки та зловживання. Найчастіше це було пов'язано із питаннями включення нових членів до дворянського стану краю та

списками дворян – учасників повітових та губернських зборів. У циркулярі міністра внутрішніх справ на ім'я бессарабського губернатора від 14 грудня 1893 р. зверталася увага на поширення фактів заміщення виборних дворянських посад із порушенням «Закону про состояния», а особливо її 118 статті. Зокрема, мова йшла про те, що в губернії траплялися випадки, коли особи, не визнані в дворянському достоїнстві, обирались на посади предводителя або депутата дворянства.

Особливо погіршилася ситуація із списками на початку XX ст. Відомо, що затвердженням списків дворян, які мали виборчі права, займалися спільні збори предводителів та депутатів дворянства. Так, у грудні 1901 р. губернські збори допустили до дворянських виборів 1902 р. по Акерманському повіту 16 спадкових дворян²⁶. Напередодні губернських виборів 1905 р. нарада предводителів і депутатів дворянства в грудні 1904 р. затвердила по Акерманському повіту вже 18 спадкових дворян, з яких 10 – по особистому повному праву і 8 – через уповноважених²⁷. Незрозуміле щорічне збільшення кількості дворян, які мали виборчі права, викликало підозри в махінаціях із виборчими списками. Наступні дворянські вибори 1910-1911 рр. фактично завершилися скандалом.

По Акерманському повіту ще в жовтні 1910 р. було складено список спадкових дворян повіту, в кількості 51 особи, які мали право участі в дворянських виборах. Цей список підписали акерманський повітовий предводитель дворянства М. Є. Понсе, дворяни М. Ц. Белікович, С. Т. Зінов'єв, В. Г. Новгородов та ін. Але група дворян повіту, до якої увійшли таємний радник М. К. Баллас і дворянин А. А. Ярошевич, відмовилися визнати цей список, вказуючи на помилки. І дійсно, як згодом з'ясувалося, до списку помилково було внесено 13 осіб, які взагалі не мали на той час ніякого відношення до дворянства Бессарабії (генерал-майор Д. І. Гангарт, полковник М. Д. Заботкін, дворяни М. Д. Хаперський, О. К. Самофалова та ін.), та 5 осіб, які не мали відповідного цензу, і навіть одна іноземна громадянка – Ганна Григорівна Гагаріна-Стурдза²⁸. Дворяни Митрофан і Володимир Пуришкевичі та Михайло Понсе направили до Сенату скаргу з наміром опротестувати результати губернських дворянських виборів.

Сенатським указом від 1 липня 1913 р. результати січневих виборів 1911 р. в Бессарабській губернії було скасовано. Головною

причиною прийнятого рішення було виявлення чисельних порушень вимог закону щодо процедури публікації та обговорення списків. За законом, списки дворян, що мали право участі у виборах, потрібно було опублікувати не пізніше як за місяць до відкриття губернських дворянських зборів. Це давало змогу своєчасно виявити помилки і внести виправлення та доповнення. Саме ці норми були порушені під час дворянських виборів 1911 р.²⁹ Таким чином, протягом 1911-1913 рр. робота дворянських корпоративних органів Бессарабської губернії була фактично заблокована. Як зауважував невідомий автор брошури «Коржеуцькі опікуни», відміна Сенатом результатів дворянських виборів по всій Бессарабській губернії – «явище, яке ще не було відоме в історії благородного дворянства і яке стало можливим завдяки зловживанням, вчиненим в Бессарабських дворянських зборах губернським предводителем дворянства, камергером Олександром Крупенським та його найближчим родичем, бендерським предводителем дворянства Федором Крупенським»³⁰.

Становище було виправлене вже під час підготовки до дворянських виборів в 1913-1914 рр. 16 жовтня 1913 р. на повітових дворянських зборах в Акермані були складені нові списки, до яких увійшло 27 дворян, що мали право участі у виборах на основі особистого повного цензу, один дворянин, що мав право голосу у всіх інших постановах, крім виборів, та 11 дворянок, що брали участь у губернських зборах через уповноважених³¹. Проте і на цей раз не обійшлося без боротьби за вплив. Як зазначала газета «Акерманская жизнь», «інтерес до цієї боротьби в теперішній час особливо посилюється завдяки несподіваній появі в ролі акерманського предводителя дворянства колишнього предводителя М. Є. Понсе». Голова акерманської повітової земської управи дворянин А. Ярошевич зауважував, що на дворянські збори були підготовлені списки, складені попереднім предводителем М. К. Балласом³². Боротьба за посаду акерманського предводителя між дворянами повіту завершилась на користь Івана Олександровича Балласа. Саме його затвердили бессарабські губернські дворянські збори XXXIII чергової сесії в січні 1914 р. на наступне триріччя. Кандидатом предводителя повітового дворянства обрали Михайла Костянтиновича Балласа, а кандидатом в депутати від дворянства Олександра Ярошевича³³.

10 грудня 1913 р. збори предводителів та депутатів бессарабського дворянства провели ревізію списків дворян по Акерманському повіту, внаслідок якої зі списку були виключені дворяни Зінов'єв (через відсутність службового цензу), К. П. Шумський та М. Ц. Белікович (через непредставлення дворянським зборам доказів про існування нерухомого майна), натомість включені А. К. Демянович, дійсний статський радник Царегородцев, генерал Д. С. Бредихін, дійсний статський радник Понсе де Сандоль, генерал О. В. Резухін. Крім того, збори предводителів та депутатів затвердили списки спадкових дворян для участі в дворянських зборах. Наприклад, по Бендерському повіту були допущені до виборів 20 дворян, з яких по особистому повному цензу – 12, через уповноважених – 8. Як і раніше, домінуюче становище тут мав дворянський клан Крупенських (в списку по Бендерському повіту значились аж чотири представники цієї родини). Серед дворян цього повіту слід також відзначити баронів В. Д. і О. Ф. Стуртів, М. Є. Понсе, С. О. Лермонтова, В. Г. Навроцького, княгиню Є. Ф. Вяземську, дворянку О. І. Писаржевську³⁴.

Внутрішньостанова діяльність дворянської корпорації в Бессарабії в середині XIX – на початку XX ст. повністю була підпорядкована головному завданню – утримати пануюче становище в господарстві, в соціальній системі імперії, в її політичній структурі. Корпоративна організація бессарабського дворянства, будучи засобом станової консолідації, на початку XX ст. переживала кризу. Використовуючи її можливості, дворянство краю намагалось перешкодити проведенню селянської реформи, блокувало ініціативи щодо лібералізації громадських відносин в краї. Залишаючись пережитком становості, закритості і консервативності, корпоративна організація стала гальмом для подальшого суспільного прогресу. Відносини між бессарабським дворянством та російською владою склались зовсім не безхмарно. Періодично спалахували непорозуміння та конфлікти між різними групами бояр, між дворянством краю і владою, між окремими боярами і російськими чиновниками, що було породжено боротьбою за владу і вплив, певним чином особливостями історичного розвитку регіону.

Отже, враховуючи місцеві особливості краю і, головним чином, інтереси бессарабського дворянства, російський уряд на

початковому етапі зберігав в Бессарабії вигідний йому адміністративний устрій, наявні до цього поземельні відносини, закони, звичаї, суд та особливості управління. Однак в подальшому політика царизму зводилась до поступової ліквідації місцевих особливостей, до запровадження єдиної системи управління за зразком губерній Росії. Бессарабське дворянство поступово інтегрувалось у стан російської еліти, отримало статусні привілеї та адміністративну владу в обмін на покірність та вірність Російській імперії.

Протягом всього XIX – початку XX ст. в Російській імперії дворянські депутатські збори, дворянські опіки, губернські та повітові предводители дворянства були провідною адміністративно-становою опорою для утримання дворянством своєї влади, власності та політичного впливу.

Примітки:

- ¹ Альманах современных русских государственных деятелей. - СПб, 1897; Андреевский И. Е. О наместниках, воеводах и губернаторах. - СПб., 1864; Барсуков А. П. Обзор источников и литературы русского родословия. - СПб., 1887; Батюшков П. Н. Бессарабия: Историческое описание. - СПб., 1892; Яблочков М. История дворянского сословия в России. - СПб., 1897.
- ² Дякин В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 г. Ленинград, 1988; Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в 1782-1858 гг. // История СССР. - 1971. - № 4.-С.153-169; Корелин А. П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян // История СССР. - 1978. - № 3.-С.31-48; Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX в. - Ленинград, 1973.
- ³ Лебеденко О.М., Тичина А.К. Українське Подунав'я. - Книга II. - Ізмаїл, 2000; Яковкина Н.И. Русское дворянство первой половины XIX века. - СПб., 2002; Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785-1860 рр. Автореф. ... канд. істор. наук. - Харків, 2003; Курков К. Н. Адаптация российского дворянства к условиям модернизационного процесса начала XX в. - М., 2005.
- ⁴ Дворянство // Большая энциклопедия: В 20-ти т./ Под ред. С.Н.Южакова. - Том 8. -СПб., 1902.- С.208.
- ⁵ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. - М.: Наука, 1979. - С.132-133.

- ⁶ История России XIX – начала XX в. / Под ред. В.А.Федорова. - М., 1998.- С. 142.
- ⁷ Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX в. - Ленинград, 1973.- С.177.
- ⁸ Муніципальне підприємство «Ізмаїльський архів» - ф. 770 (Акерманський повітовий предводитель дворянства), оп.1, спр. 8, арк. 24 – 31 зв.
- ⁹ Там само. - оп.1, спр.6, арк. 16.
- ¹⁰ Корелин А.П. Вказ. праця. - С.143.
- ¹¹ Муніципальне підприємство «Ізмаїльський архів» - ф.770, оп.1, спр.34, арк. 30.
- ¹² Там само. - оп.1, спр.6, арк. 139.
- ¹³ Там само. - оп.1, спр. 34, арк. 85.
- ¹⁴ Иллюстративный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1913 год. Издание Бессарабского губернского статистического комитета под ред. Б.А.Топиро. - Кишинев, 1912. - С.18, 31.
- ¹⁵ Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1916 год. Издание Бессарабского статистического комитета под ред. Н.Н.Бобровского. - Кишинев, 1916. - С.2.
- ¹⁶ Там само. - С.17.
- ¹⁷ Крупенский Я.Н. Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812-1912. К столетнему юбилею Бессарабии. - СПб., 1912. - С. 69.
- ¹⁸ Иллюстративный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1913 год.- Кишинев, 1912. - С.124-173.
- ¹⁹ Муніципальне підприємство «Ізмаїльський архів» - ф.770, оп.1, спр.20, арк. 2-16.
- ²⁰ Там само. - оп.1, спр.15, арк. 38.
- ²¹ Коржеуцкие опекуны. Страницы общественной деятельности Крупенских в Бессарабии. - СПб., 1911. - С.4-13.
- ²² Національний архів республіки Молдова. - ф. 88, оп. 1, спр. 1119, арк.37зв.-38.
- ²³ Муніципальне підприємство «Ізмаїльський архів» - ф.770, оп.1, спр.13, арк.2-12.
- ²⁴ Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902-1907 гг. - Ленинград, 1981. - С.22.
- ²⁵ Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия, дворянство в 1907-1911 гг. - Ленинград, 1978.- С. 84.
- ²⁶ Муніципальне підприємство «Ізмаїльський архів» - ф.770, оп.1, спр.34, арк. 62-63.
- ²⁷ Там само. - оп.1, спр.34, арк. 70-71.
- ²⁸ Там само. - оп.1, спр.34, арк. 31.
- ²⁹ Там само. - оп.1, спр.34, арк. 21.
- ³⁰ Коржеуцкие опекуны. Страницы общественной деятельности с.г. Крупенских в Бессарабии. - СПб., 1911. - С.3.
- ³¹ Бессарабские губернские ведомости. - 1913. - № 135. - 1 (14) октября.

³² Аккерманская жизнь. – 1913. – 1913. – № 11. – 2 октября.

³³ Муниципальное предприятие «Ізмаїльський архів» - ф.770, оп.1, спр.34, арк. 56.

³⁴ Там само. - ф.770, оп.1, спр.34, арк. 52; 61.

Лилия Цыганенко

**Структура и функции бессарабского дворянства
(вторая половина XIX – начало XX вв.)**

В статье рассматриваются вопросы функционирования дворянской корпоративной организации на территории Бессарабии, анализируется деятельность органов дворянской опеки, губернских и уездных предводителей дворянства во второй половине XIX – начале XX вв.

Lilia Tsiganenko

**Structure and functions of the Bessarabian nobility of
(the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries)**

The article considers the questions of functioning the nobility corporative organization on the territory of Bessarabia, it analyses activities of nobility care provincial marshals of the nobility in the second half of XIX - at the beginning of XX centuries.

УДК 321.01(4-191.2)«196/199»:2

Юрій Каганов

**Релігійний чинник в контексті опозиційного руху
в Центрально-Східній Європі (друга половина XX ст.)**

Із закінченням Другої світової війни для більшості країн Центрально-Східної Європи, що потрапили до радянської сфери впливу, розпочалася епоха, основним змістом якої була побудова суспільства „народної демократії”, а реальністю стало всевладдя комуністичного режиму.

Однак побудова соціалізму радянського зразка не виявилася для влади простим завданням. Незгоду значної частини соціально активних громадян з формами і методами облаштування соціально-політичного та культурного життя репрезентував рух опору, який сприяв розхитуванню підвалин соціалістичного ладу й водночас став симптомом кризи самої системи.

Феномен опозиційного (за іншим визначенням – дисидентського) руху є багатоструктурним. Серед його складових вирізняється своєю значущістю релігійний чинник. Як відомо, питання та проблеми релігії у будь-якому суспільстві, особливо поневоленому, не вміщуються в рамки суто релігійні, а частіше набувають соціально-політичного, громадського звучання.

Релігійний чинник, який включає у нашому розумінні церкву як суспільний інститут, релігію як форму суспільної свідомості та віру як стан свідомості віруючого – з одного боку, та опозиційний рух – з іншого, не є ізольованими явищами. Навпаки, у досліджуваній період вони знаходились у складних суб'єктно-об'єктних відносинах. Так, проблеми релігії і церкви використовувалися у програмах і діях багатьох опозиційних режимові організаціях. З іншої сторони, церква сама часто виступала суб'єктом опозиційної діяльності, борючись з режимом за право легальної діяльності та вільного розвитку.

У рамках даної статті робиться спроба за допомогою компаративного аналізу охарактеризувати роль і місце

православного та католицького релігійних чинників в опозиційному русі в країнах Центрально-Східної Європи (таких як Польща, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, Угорщина¹) в порівнянні з Українською РСР у період другої половини ХХ ст. Регіональний та релігійний виміри порівняльного аналізу, вочевидь, потребують свого обґрунтування.

В історіографії компаративні дослідження у галузі транзитології (частиною якої є опозиційні рухи) проводяться, як правило, всередині двох окремих великих регіонів: або Центрально-Східної Європи (іноді включаючи балтійські держави) або СРСР (Росії і СНД після 1991 р.). При цьому недостатньо уваги приділяється можливості сполучити ці субгрупи, подолавши їх ізольованість між собою. Чи не єдиним доробком у цій площині є роботи В. Єленського².

Україна у розглядуваний період не мала власної державності, була однією з республік СРСР, і не виступала окремим суб'єктом міжнародних відносин. Тому цілком очевидним є той факт, що український релігійний фактор у другій половині ХХ ст. здебільшого розглядається в контексті державної політики в Радянському Союзі. Прикладами досліджень цієї проблематики є роботи О. Бажана, Ю. Данилюка³, В. Пащенко⁴, О. Шуби⁵, Т. Грушової⁶, Ю. Недужка⁷, Ю. Белікової⁸ та ін.

Факт того, що країни “соцтабору”, які, будучи формально незалежними, зазнавали значного впливу радянської держави, у тому числі й в релігійній царині, дозволяє проводити паралелі з недержавними республіками СРСР, у т. ч. з Україною, яка стала територією апробування багатьох форм і методів антирелігійної політики і водночас суб'єктом потужного релігійного опозиційного руху.

Вищенаведена констатація спільності жодним чином не усуває усвідомлення відмінностей між країнами і територіями, викликаних соціокультурними умовами, традиціями політичної культури та сутністю політичного ладу; навпаки – дозволяє рельєфніше їх показати.

У публікації увага зосереджується на двох домінуючих релігійних вимірах – православному і католицькому, які за кількістю віруючих та релігійних організацій переважали в країнах Центрально-Східної Європи.

Політику радянської влади щодо релігії після Другої світової війни в країнах Центрально-Східної Європи можна порівняти з образом епохи середньовіччя, коли йшла боротьба за владу, за панування між світською та церковною владою. Адже для комуністичної влади церква як суспільний інститут з багаточисленними прихильниками виступав впливовим і небезпечним конкурентом. Для суспільного обґрунтування церква зображувалась як сила, що саме в момент початку влаштування справжнього раю на землі хотіла унеможливити це будівництво.

Радянські дослідження в галузі “наукового атеїзму” наголошували на “позасистемності” релігії та її інституцій щодо соціалістичного та особливо комуністичного суспільства. Тут відбувалося прагнення тоталітарної ідеології до монопольного існування (пропагувалася, наприклад, теза про тотальну перемогу “науково-матеріалістичного світогляду”). Спільними для всіх країн соцтабору мали бути директиви про викорінення “релігійних пережитків”, обмеження сфери діяльності релігійних організацій, переслідування віруючих, експерименти з масової атеїзації населення⁹.

Слід констатувати, що при цій загальній домінанті на просторі, що знаходився під впливом СРСР, як і в самій радянській державі, маємо говорити про цілком окреслені відмінності на конкретних територіях.

На період горбачовських реформ в Україні домінувала Російська православна церква. Станом на 1988 р. вона мала 3971 зареєстрованих релігійних громад. Так само пануючими були православні церкви в Румунії і Болгарії. Так, у Румунії православними вважали себе 86,8% населення країни (загальна кількість православних за переписом 1992 р. становила 19,8 млн. осіб)¹⁰. В Болгарії понад 60% населення країни декларувало свою належність до православної церкви¹¹.

Як відомо, специфічна особливість православ'я – візантійська традиція підкорення церкви державній владі. Історичний досвід показує, що внутрішня свобода православної церкви аж занадто залежна від держави й занадто нестійка¹². Спробуємо на прикладах України, Румунії та Болгарії більш глибоко проілюструвати цю тезу, зосередившись на мірі втручання держави у релігійні справи.

Український приклад вписується в аналітичну схему, запропоновану відомим дослідником В. Єленським, згідно з якою

класифіковані країни регіону “реального соціалізму” за критерієм лояльності/жорстокості влади щодо церкви¹³. Основним змістом моделі В, якій притаманна специфіка України, є жорстке і антагоністичне відокремлення церкви від держави.

У комуністичну епоху православна церква в Україні, тобто Російська православна церква являла собою тип строго піднаглядної “офіційної” церкви.

З метою зовнішньої легітимації власного режиму після Другої світової війни Російській православній церкві було призначено роль “захисника соціалістичної Батьківщини” та ретранслятора “радянської миролюбної політики” на міжнародній арені. Досягнутий *modus vivendi* із комуністичною владою дав РПЦ певні здобутки: паралізував спроби автокефалії, розширив “канонічну територію”, збільшив кількість храмів і вірних за рахунок ліквідації УГКЦ і переведення під юрисдикцію Московського патріархату православних єпархій і Церков, які ніколи раніше до неї не належали, підкріпив вплив РПЦ у вселенському православ’ї та й у християнській Ойкумені загалом¹⁴.

У Румунії та Болгарії, на відміну від бездержавної України, спостерігався нижчий ступінь втручання влади у релігійну сферу. У Румунії, зокрема, він був тісно пов’язаний з єдністю нації. Румунська православна церква як єдина національна церква та православ’я як єдина національна релігія – все це стало елементом єдиної структури румунської комуністичної держави¹⁵.

Режим Н. Чаушеску вимагав інтенсивної мобілізації церковних ідейних і організаційних ресурсів та отримував дуже суттєву підтримку православної церкви в зміцненні націоналізму та боротьбі з т. зв. “угорською загрозою”, яка, з одного боку, була складовою політикою “румунізації”, а з іншого – мала нівелювати невдоволеність послідовним погіршенням життєвого рівня населення країни¹⁶.

У свою чергу, румунська православна церква, починаючи від 1960-х років, отримує відносно задовільні умови для налагодження парафіяльного життя, підготовки духовенства і теологічного корпусу.

Незважаючи на міцний соціалістичний режим, церква в Румунії не піддавалася систематичним гонінням. Юридично Румунська православна церква, на відміну від Української РСР, не була відділена від держави. Румунська Конституція 1965 р.

проголошувала лише відділення школи від Церкви (стаття 30). При цьому діяло 6 семінарій, 2 богословські інститути (в Сібіу та Бухаресті). Попри те, що атеїстичне виховання і підносилося до рангу державної політики, однак атеїстична пропаганда й боротьба проти церкви не мали такого тотального характеру, як в Україні.

Відповідно до декрету “Про загальний устрій релігійних сповідань” Румунська церква мала право створювати благодійні організації, релігійні товариства, вести видавничу діяльність, володіти рухомим і нерухомим майном, користуватися державними субсидіями та дотаціями для духовенства та викладачів релігії¹⁷.

З 1948 по 1986 рр. в Румунії було побудовано 454 нових храмів. Після землетрусу 1977 р. за державні кошти відреставровано 51 храм. Залишилися відкритими близько 100 монастирів і тисячі церков. Виходили богословські видання.

Навіть номенклатура негласно вдавалася до послуг церкви для освячення подій особистого й родинного життя. Додержуючись у житті атеїстичних постулатів, вони хрестили дітей, ховали батьків зі священником і відзначали релігійні свята за православним календарем. Навіть сам Чаушеску, щирий організатор атеїстичного виховання, організував для свого батька пишний релігійний похорон. Це стало живим прикладом подвійної моралі для всієї номенклатури, хоча публічно цей факт ніколи не обговорювався¹⁸.

На відміну від українського, як зрештою і всього радянського взірця, болгарський і румунський лідери підкреслювали значення Православної церкви в історії своїх народів у вихованні масового патріотизму.

Вже сама назва знаменитої промови Г. Димитрова в Рильському монастирі – „Роль і завдання Болгарської церкви” – визначала для Болгарської православної церкви суто інструментальну функцію і цілком певне місце в партійній політиці. Вона мала стати “народно-республіканською церквою”¹⁹.

Спільною „хворобою” православних церков в Україні, Румунії і Болгарії стала відсутність в них авторитетного і незалежного керівництва.

Патріарх Московський в своїх повсякденних діях повністю підпорядковувався не тільки голові Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, але й в свою чергу не робив жодного кроку без відома відповідних підрозділів КДБ при Раді Міністрів СРСР²⁰.

У Болгарії затвердження Патріарха православної церкви Максима (Найденова-Мінкова) збіглося з початком ери останнього лідера болгарських комуністів Тодора Живкова.

Із розсекречених архівних джерел встановлено, що вибори у 1971 р. патріарха Максима відбулися за активного втручання комуністичної влади (служби болгарської держбезпеки), що є порушенням канонів Церкви²¹. У березні 1992 р. уряд Болгарії на патріарха Максима поклав провину за те, що він був пособником колишньої комуністичної влади (хоч пізніше заяву скасовано Конституційним судом країни).

При всій лояльності політики Чаушеску щодо релігії питання керівництва церквою визначалось таким чином, що абсолютний володар комуністичної Румунії, а таким, поза сумнівом, був генеральний секретар Компартії, поєднував у собі не лише функції румунського короля, а й верховного понтифіка. Генсек уособлював головного ідола й був речником єдино правильного вчення.

Отже, порівняння стану релігійної політики в Україні з двома державами регіону “реального соціалізму”, в яких православна релігія є домінуючою – Румунією і Болгарією – засвідчує, що хоч на всіх територіях відбулося поглинання владою церкви, в Болгарії і Румунії зрештою встановився спосіб мирного співіснування з церквою, до якої традиційно належить переважна більшість населення, як інструмент власної легітимізації, зміцнення панівного режиму (модель С за В. Єленським).

При цьому порівнянні яскраво виявляється специфіка московського православ'я з його державницьким та централізаторським пафосом, що в умовах бездержавної на той час України лише поглиблювала залежність від імперського центру, тоді як, наприклад, Румунія мала можливість „державну” православну релігію водночас спрямовувати на розвиток не тільки інтернаціонального, але й національного патріотизму.

До періоду перебудови в середовищі підконтрольних православних церков прояви опозиційних настроїв були спорадичними і не мали системного характеру. Здебільшого вони мали на меті привернути увагу західних країн та світової громадськості до ситуації зі свободою віросповідання в республіках СРСР та країнах соцтабору.

Так, наприкінці 1960-х рр. виникає внутрішньоопозиційна течія в Російській православній церкві, що виступала проти

Патріарха Алексія і радянського законодавства про культи. Для нормалізації церковного життя опозиція пропонувала усунути від керівництва церквою Священний Синод РПЦ, утворивши замість нього „Комітет відновлення Церкви і боротьби за канонічну чистоту”. Наприкінці 1976 р. був створений за участю Г. Якуніна, В. Афанасьєва, В. Капітанчука, В. Щеглова, В. Хайбуліна „Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР”, що поставив собі за мету боротися за реалізацію свободи совісті в СРСР²².

З періодом перебудови, влада, спровокувавши політикою гласності лібералізацію релігійної політики, виявилася її заручником.

У цих умовах режим уже відмовився від форсованого придушення церкви, зосередившись на досягненні максимального контролю над церквами та створенні системи науково-атеїстичного виховання. Його церковна політика базувалася на прагненні політичної еліти підтримувати наявну стабільність, у тому числі й шляхом викорінення джерел дестабілізації. Ідеологічний апарат скеровувався на подолання релігійності, зменшення кількості віруючих, зниження релігійної обрядовості, а також на пропагандистську інфраструктуру.

Горбачовська „перебудова” дала імпульс дискредитації РПЦ в очах частини її духовенства та вірних, зробивши її об'єктом критики з боку опозиційного національно-демократичного руху. При цьому головний масив критики йшов з західноукраїнського регіону.

У незалежному молодіжному виданні „Молода Україна” (1990) зазначалося: „В іншонаціональних регіонах Російська православна церква завжди була інструментом русифікації і поневолення народів і, в першу чергу, українського народу. Вона і по сьогодні звикла бути силою зверхньою, фарисейською, оскільки виступає начебто за єдність, а насправді нагнітає релігійну нетерпимість... На Заході України після 1946 р. Російська православна церква не збудувала жодного храму. Вона лише споглядала, як влада нищила і палила церкви і монастирі. Як би ієрархи РПЦ не хотіли, але вони змушені будуть відступити і віддавати народам те, що Росії не належало. Але РПЦ завжди була надзвичайно консервативною силою...”²³

Усвідомлювали ситуацію й партійні кадри. У доповіді колишнього голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР К. М. Харчева, яку він прочитав на зустрічі з викладачами Вищої партійної школи у Москві 22 березня 1988 р., зокрема зазначалося наступне: „Найбільших успіхів у контролі над релігією і придушення її ініціативи ми досягли в середовищі священників і єпископів Руської Православної Церкви. Спочатку це тишило, а тепер загрожує непередбаченими наслідками... Й у затурканій дворняги уривається терпець...”²⁴.

Особливе занепокоєння партійної номенклатури викликав факт того, що „нині в СРСР тенденції до зниження релігійності немає. Кожний рік відбувається 1 мільйон панахид (це 20–30% від загальної кількості померлих). Панахиди, як на мене, – найбільш правдивий показник релігійності... 30% немовлят хрестять. Партія потрапила до пастки своєю антицерковною політикою заборон та утисків. Відсікли попа від віруючих, але віруючих від того не стало менше, вони не стали більше довіряти місцевим органам влади. Партія і держава ж все більше втрачають контроль над віруючими”²⁵.

Суб'єктом опозиційних виступів в другій половині 1980-х рр. постає рух за відновлення Української автокефальної православної церкви. Це явище є феноменом суто українським, адже бездержавний статус України призвів до того, що Автокефалію Української Православної Церкви по закінченню Другої світової війни під свій контроль повністю взяла Російська православна церква. На відміну від греко-католицької, ця церква не мала в УРСР навіть підпільних інституційних структур.

Вікові традиції відчуження від народу, служіння владі та русифікації – на цих ганебних ознаках РПЦ акцентував увагу утворений у лютому 1989 р. „Ініціативний комітет відродження УАПЦ”. Висловлюючи споконвічне прагнення мільйонів православних українців, єпископ Іоанн, що очолив відроджену Українську Церкву, заявив: „Пора вже самим стати господарями у своєму домі, без вказівок і керівництва зі сторони, на правду вільними, на правду самостійними”.

У заклику Комітету Відродження УАПЦ йшлося: “Народе Український! В Києві організувався Комітет Української Автокефальної Православної Церкви. Він хоче повернути нам нашу віру, вирвати її з Московського Патріархату, хоч і православного,

але фактично цареславного і вірнопідданого, чужого українському духові. Патріархи-чужинці не наведуть у нашому домі ладу. Це мусимо зробити самі. Хай пробудиться сумління у владик і священників, які вважають себе за патріотів. Не може наш народ залишатися “вівцями, що не мають пастиря, а тільки вовків”²⁶.

Серед рішень Комітету виділялися такі: створювати регіональні комітети відновлення УАПЦ для подальшого злиття їх у Всеукраїнську Православну церковну Раду; у всіх парафіях зібрати парафіяльні збори, рішенням яких заявити свою відмову від послуху московській православній церкві.

Слід відзначити, що відновлення в правах УАПЦ йшло швидкими темпами. Протягом одного року вона поширилась по всій Україні, дістала власний єпископат, сотні парафій і священників. Всеукраїнський Собор, що відбувся 5-6 червня 1990 р., підніс УАПЦ до рівня патріархії, обравши першим патріархом Київським і всієї України митрополита Мстислава. Після довгого опору і численних відмов влада 2 жовтня 1990 р. офіційно визнала Українську Автокефальну Православну Церкву²⁷.

Важливо наголосити, що українські опозиціонери значну увагу приділяли на цьому етапі відновленню УАПЦ і гостро реагували на перешкоди цьому процесу. У друкованих органах „Народного руху України” можна зустріти чимало публікацій на цю тему.

Так, у газеті Львівської крайової організації НРУ “Віче” В. Чорновіл привертав увагу громадськості до того факту, що особлива активність радянської влади щодо відновлення УАПЦ проявляється на Західній Україні, де в релігійній площині традиційно, історично домінують греко-католики: „Партбюрократії вдалося створити в Галичині, зокрема у Львові, деяку напруженість у стосунках між віруючими двох українських церков – греко-католицької та автокефальної православної. Розцінюючи своїм ворогом номер один на терені Галичини Українську католицьку церкву, влада вирішила пригальмувати її активну боротьбу за легалізацію і відновлення в правах, використавши для цього природний процес відродження ще однієї жорстко знищеної української церкви – Української автокефальної православної. Про симпатії до автокефалії раптом заговорили партійні чиновники...”²⁸

В. Чорновіл наголошував, що сам процес відродження задушеної більшовизмом Української православної церкви вважає

позитивним, і нічого поганого не бачить в тому, що він започаткувався саме у Львові з огляду на релігійну спустошеність сходу України. „УАПЦ, - вів далі В. Чорновіл, - ...усі свої подальші зусилля повинна спрямувати на Схід – в традиційно православні області, де, особливо на Наддніпрянщині, релігійне життя є суцільною руїною. Хоча щось не чути, до речі, щоб партійні функціонери симпатизували там відродженню українського православ'я – свої підступні маніпуляції вони воліють проводити в Галичині, явно маючи намір нашкодити греко-католикам якраз перед візитом Горбачова до Риму”²⁹.

У публікації відомого дисидента також акцентується намагання влади діяти за принципом “розділяй і пануй”, що призводило до низки ексцесів поміж православними і греко-католиками. „То з'являються біля пам'ятного знаку Шевченка вивішені на стенді його рядки про “ксьондзів-сзуїтів” та унію, то, навпаки, можна почути чи побачити на стовпі заяви про те, православ'я – від сатани, а єдино правдива католицька віра скоро опанує всю Україну...”³⁰

Позиція опозиціонерів з цієї проблеми збігалася з думкою та занепокоєнням самих греко-католиків. В інтерв'ю виданню “Людина і світ” канцлер глави УГКЦ І. Дацько зауважував: „Я особисто вважаю, що феномен автокефалії в Галичині має специфічний характер, що він не є наскрізь прозорим. Тому що дуже чітко бачиться, що якась третя сила хотіла б зламати моноліт греко-католицької церкви в Західній Україні. Проблема УАПЦ – це проблема її канонічного визнання. І хоч як це не парадоксально, єдиною церквою, яка її визнає, є Українська греко-католицька церква”³¹.

Отже, розуміючи невідворотність відновлення Української автокефальної православної церкви, влада задіяла провокативні заходи, намагаючись загальмувати цей процес.

У Болгарії релігійний чинник був покладений в основу опозиційної організації „Комітет із захисту релігійних прав, свобод і духовних цінностей”, що був утворений 19 жовтня 1988 р. Основне гасло Комітету – „Християнство – альтернатива тоталітаризму”. Головою організації став ієромонах Х. Сибев, який, перш ніж постригтися в монахи у 1980 р., закінчив фізичний факультет Софійського університету, декілька років працював за

спеціальністю і, як фізик-теоретик, стажувався у Фізичному інституті АН СРСР, пов'язаним з іменем академіка А. Д. Сахарова.

Комітет виступав за незалежність церкви, ліквідацію монополії держави у сфері духовного виховання, зміну закону про віросповідання, зрівняння в правах релігійної і світської освіти, право релігійних общин відкривати свої лікарні, визнання рівності громадянського і релігійного шлюбу, надання часу для релігійних передач у ЗМІ³².

Крім того, серед своїх завдань ця опозиційна організація висувала досягнення справжньої незалежності церкви від держави, факультативне навчання в школі основам релігії, оголошення Різдва та Пасхи офіційними святами, від глави держави потребували приймати присягу на Біблії, яка мала стати настільною книгою у кожному болгарському будинку.

У березні 1989 р. „Церковному віснику” Святий Синод офіційно заявив про повну незгоду з цілями та завданнями Комітету, затаврувавши діяльність ієромонаха Сибєва.

Проявом втрати РПЦ свого колишнього монопольного становища в Україні став вихід з підпілля забороненої режимом Української греко-католицької церкви.

У теорії комуністичний режим ставився до різних релігій однаково. Проте на практиці СРСР чітко диференціював панівну релігію й усі інші за політичним критерієм.

Ідеологічний апарат протягом майже 45 років доклав величезних зусиль для дискредитації греко-католицької церкви та уніатства і формування у масовій свідомості гранично негативного стереотипу цієї церкви. У радянській історіографії про українських греко-католиків говорили не інакше як про „уніатів” чи “лютих ворогів міжнародного імперіалізму”.

Як відомо, греко-католицька церква в Західній Україні була ліквідована у 1946 р. на Львівському псевдособорі з настанови Сталіна. На Закарпатті греко-католицька церква була ліквідована у 1949 р. за тією ж настановою.

Греко-католицькі священики, що не хотіли підкоритися патріархові Російської Православної Церкви були засуджені до найвищої міри покарання – суворого режиму у концтаборах на 25 років, з позбавленням громадянських прав на 5 років та конфіскацією всього майна.

У 1948 р. було повністю заборонено греко-католицьку церкву в Румунії. Усі споруди і власність церкви конфіскували й передали Румунській православної церкві. Ту частину греко-католицьких священиків, які залишилися вірними своєму віросповіданню й не перешли у православ'я, було заарештовано та засуджено до великих строків ув'язнення. Ті ж священики та віруючі, хто офіційно перейшов до Православної церкви, якщо й сповідували свою віру, то тільки таємно – аж до кардинальних змін 1989 р.

Користуючись аналітичною схемою дослідника М. Вилка, греко-католицьких віруючих в Україні і Румунії можна віднести до групи „таємних” церков (в українській історіографії більш традиційним є термін „катакомбні”)³³.

Виникнувши в 1960-х рр., дана група церков готувалася до знищення державою церкви, й особливо священства, в найближчому майбутньому. Тому вона бачила своє головне завдання в тому, щоб зберегти священиків та єпископів, які зможуть працювати в часи жорстких гонінь, і таким чином заздалегідь підготуватися до існування в катакомбах. З огляду на небезпеку їхнього становища коло їх діяльності було обмежене.

Приклад жорсткої дискримінації греко-католицької церкви в Румунії через два роки після „успішної” кампанії з придушення західноукраїнського уніатства може слугувати показником того, що Україна мала виступити випробувальним „майданчиком” розправи з греко-католицькою церквою в інших підконтрольних радянській державі країнах „соцтабору”, де вбачали в католицизмі релігію, що є небезпечним носієм національної ідентичності.

Переконливим аргументом на користь цієї тези є той факт, що у червні 1946 р. до Чехословаччини прибув голова Ради у справах Російської православної церкви при Раді міністрів СРСР Г.Г. Карпов, де він зустрівся з Президентом Чехословаччини Е. Бенешем. У бесіді Бенеш заявив, що Радянський Союз правильно розв'язав релігійне питання, і запропонував провести в Чехословаччині в цьому напрямку аналогічні реформи, зокрема вжити заходів щодо переводу уніатів Словаччини у православ'я³⁴.

У результаті, в 1950 р. уніатська церква Чехословаччини була оголошена поза законом, а її предстоятеля та майже половину священиків ув'язнено³⁵. Словаччина була найбільш релігійною і католицькою частиною федерації, і церква тут зазнала найбільших переслідувань.

В Угорщині у 1945 р. Церква втратила свою земельну власність у результаті першої післявоєнної земельної реформи, що мала місце до комуністичного перевороту. Більшість католицьких релігійних орденів (59 з 63 існуючих) в 1948 р. були розформовані, коли держава також взяла під свій контроль і управління релігійні школи. Більшості з майже 4 000 католицьких асоціацій і товариств довелося закритися. Ряд представників духовництва, найбільш відомий з яких – кардинал Йозеф Міндсенті, глава католицької церкви Угорщини, були заарештовані й засуджені за політичний опір комуністичному режиму. В 1950 р. депортували близько 2 500 ченців і черниць, що склало чверть від загальної кількості угорських ченців і черниць. Влада заборонила 64 з 68 діючих релігійних газет і журналів³⁶.

Як показує конкретно-історичний матеріал, в жодній із згадуваних країн ліквідація уніатської церкви не виступала як самоціль. Її витіснення із суспільного життя в 1945–1947 рр. спричинене державним курсом на придушення національного сепаратизму як політичного явища.

Але історичний досвід демонструє марність зусиль атеїстичної пропаганди, спроб розколу чи заборони віри на тих територіях, що мають потужний потенціал опозиційних виступів та міцні традиції.

Період існування таємних церков найменшим був у Чехословаччині. Якщо в Україні і Румунії легалізація католицизму юридично здійснилася лише 1989 р., то у Чехословаччині уніатська церква була відновлена в правах після подій Празької весни 1968 р. Тоді ж у Словаччину з Чеських земель повернулися депортовані монахи (хоча режим „нормалізації” постійно придушував вільну діяльність церкви). Частково порівняно швидке відновлення прав церкви можна пояснити і фактом кількісної переваги віруючих католиків в Чехословаччині. Так, на початку комуністичної епохи 75% населення цієї країни складали католики³⁷. На 1991 р. у Церкві налічувалося 55 тис. вірних³⁸.

У 1974 р. покращилися взаємини церкви й держави в Угорщині. У випадку цієї країни фактором порозуміння стала виважена політика Ватикану, який, пішовши на поступки угорській владі, звільнив від займаного сану кардинала Міндсенти. Новий глава, кардинал Лашло Лекай, що займав даний пост із 1976 по 1986 рр., підтримував політику „малих кроків”, за допомогою якої він мав намір нівелювати розходження між церквою й державою та

поліпшити відносини між цими двома сторонами шляхом “спокійного, мирного діалогу”³⁹.

Яскравий приклад постійної і надзвичайно активної взаємодії католицької церкви й держави – в режимі ситуативної і вимушеної співпраці і, набагато частіше, в режимів конкуренції – в регіоні Центрально-Східної Європи демонструє Польща (модель Е за типологією В. Єленського).

В 1945 р. більше 95% поляків заявили про свою належність до католицької церкви. До речі з таким самим результатом церква входила в період свободи після 1989 р.⁴⁰

Незважаючи на те, що польська влада у післявоєнний період і протягом наступних десятиліть використовувала різноманітні засоби впливу і тиску на церкву – ієрархічні, адміністративні і правові, такі як надмірне оподаткування, штрафи за ухиляння від виконання приписів, заборона вільного об’єднання в релігійні організації, будівництво сакральних об’єктів, пропаганду, цензуру, заборону брати участь у паломництвах, задіяння силових відомств (зокрема Міністерства громадської безпеки), їй не вдалося ні секуляризувати польське суспільство, ні ліквідувати церковні інституції чи зруйнувати майнову базу католицької церкви у Польщі.

Культурна сила народу, його традиції і звичаї, як зазначала Кристина Керстен, виявилися автономними і незалежними від ідеологічного тиску держави⁴¹.

Роль та значення католицької церкви та віри у Польщі визначається й цифровими даними. Так, на початок 80-х років у Польщі один костюл припадав на 2,5 тис. прихожан. Для порівняння: навіть у таких традиційних католицьких країнах як Іспанія і Італія, один храм припадав відповідно на 67 і 42 тис. чол. У 1984 р. 79 %, а в 1985 р. 78% населення відвідували месу. Значною динамікою характеризувалася й духовна освіта в Польщі. Так, якщо у 1945-1949 рр. на перший рік навчання у Вищу духовну семінарію приймалося в середньому по 563 вихованця, то в 1985-1988 рр. їх було в середньому 1130⁴².

Природно, що й соціологічні дані підтверджують авторитет церкви і релігії у польському суспільстві. Згідно з опитуванням у квітні і травні 1990 р., 86% населення обрали церкву як найбільш популярний інститут з усіх соціальних установ (з числа уряду, парламенту, армії)⁴³.

Високий моральний авторитет католицької церкви серед польського населення яскраво ілюструють дані опитування серед випускників середніх шкіл за 1980 р.: 52% опитуваних вважали церкву найбільш авторитетним суддею у питаннях моралі; 73,9% – що релігія потрібна сучасній людині, 56% виступали за релігійне виховання молоді, а 14,7% – за участь церкви у політичному житті країни⁴⁴.

Слід підкреслити велике значення обрання поляка кардинала Войтили Папою під іменем Іоанна Павла II. Його кількаразові візити в Польщу, в яких брала участь величезна кількість людей, надали союзів інтелігенції, робітників та церкви нового загальнонаціонального, патріотичного та етичного виміру. За словами Е. Хользера, вони привели до „росту духовної незалежності польського суспільства від комунізму”, продемонстрували прагнення „католицьких мас” до самоорганізації „поза існуючих у країні суспільно-політичних структур”⁴⁵.

Аналізуючи причини такого потужного впливу Іоанна Павла II, американський дослідник Майкл Д. Кеннеді серед іншого зазначає, що можна говорити про своєрідний „папський дискурс”. Адже важливою стала сама мова понтифікату, що забезпечила громадян Польщі новим словниковим запасом для висловлення свого спротиву режиму. Такі слова режиму як „соціалізм”, „самоврядування” та „класова боротьба” компрометували тих, хто їх вимовляв. Папа Римський натомість запропонував мову, яка виражала розкріпачення свідомості такими термінами як „гідність”, „правда” і „солідарність”⁴⁶.

Кароль Войтила відкрито підтримував рух „Солідарність”, під час візитів до соціалістичної Польщі зустрічався із Лехом Валенсою. Не закликаючи відкрито до повалення режиму, він постійно повторював, що так, як є, не повинно бути, і що зневажати гідність людини не можна. Колишній примас Польщі кардинал Йозеф Глемп, висловлюючи хвалу Папі за сприяння падінню комунізму, особливо своїм першим візитом до батьківщини 1979 р., згадував: „Ми пам’ятаємо слова Папи, які він тоді сказав: «Нехай зійде Святий Дух й оновить лице цієї землі»”. Віддав належне Папі й Лех Валенса за те, що той наприкінці 80-х років минулого століття інспірував у поляків хоробрість, постійно повторюючи: „Відкрийте двері! Не бійтеся!”⁴⁷.

Професор Оксфордського університету Гартон Еш, говорячи про історичну роль Папи Римського у справі поступового транзиту Польщі від комуністичного режиму радянського типу до демократичного, зазначає: „Усі побачили, що Польща не є комуністичною країною, точніше – тільки комуністичною країною”⁴⁸.

Важливими суб'єктами опозиційного руху у Польщі виступали католицькі костьоли, які ніколи не піддавався контролю з боку держави.

Після оголошення військового стану артисти, письменники, журналісти, актори, художники разом з багатьма членами розпущеної „Солідарності” знайшли в Церкві матеріальну підтримку, а також заступництво для незалежної художньої діяльності.

Так, у костьолах створювалися храмові галереї, влаштовувалися театральні прем'єри, видавалися газети⁴⁹.

При костьолах були засновані комітети для допомоги сім'ям людей, що сиділи по тюрмах за політичні переконання.

В інтерв'ю кореспонденту “Газети виборчої” (органу профоб'єднання „Солідарність”) Єжи Яхович зазначав: „Поляки мали опору в церкві. Церква у нас в Польщі – це зброя для народу. І тому в нас не переміг комунізм... Чому вас так мало? Тому, що комунізм відкинув Церкву. Не лише церкву як будівлю, але із душ – як віру. І коли у вас не буде повернення до віри, до церкви, до того, що дає церква, то важко сподіватися на поступ”⁵⁰.

Католицька церква відіграла важливу роль у створенні на початку 1981 р. селянами Польщі організації селян-одноосібників. На хвилі страйкового руху в ряді воєводств виникли клуби католицької інтелігенції, щоб надавати допомогу страйкуючим робітникам у виробленні вимог до влади. Такі клуби були створені у Варшаві, Кракові, Гданську, Лодзі, Вроцлаві, Познані, Ченстохові.

З початком активної фази кризи у Польщі 14 серпня 1980 р., коли на судноверфі в Гданську почався страйк, католицька ієрархія негайно вжила заходів, спрямованих на встановлення тісних контактів зі страйкуючими та зміцнення свого впливу на них. Найбільш суттєві пункти вимог, які міжзаводський страйковий комітет на чолі з Л. Валенсою висунув Урядовій комісії, були сформульовані за активної участі католицької ієрархії.

Враховуючи впливовість католицької церкви, керівництво партії і держави прагнуло до активного діалогу з нею. Так, у жовтні 1980 р. відбулася зустріч керівництва ПОРП і примаса католицької церкви.

24 січня 1982 р. в усіх польських церквах зачитувалося послання польського Єпископату, тон якого був рішучим та непохитним. Єпископи у ньому заявили, що порушення прав і свобод людини, викликані воєнним станом, не приведуть ні до чого, окрім протесту. Вони вимагали відновлення нормального функціонування держави, негайного звільнення всіх ув'язнених, припинення тиску, який чинився з ідеологічних причин, припинення звільнень з роботи за переконання чи профспілкову діяльність.

Отже, історичні традиції, ментальність польського населення, потужні традиції руху опору стали визначальними факторами того, що польський релігійний дискурс унеможливив успіх атеїстичної політики в державі та інкорпорувався в процес формування польської нації.

На відміну від Польщі, католицька церква у Чехословаччині ніколи не могла цілком зберегти свою незалежність. Багато єпископів і священників прийняли і підтримували прорежимний рух „*Racem in Terris*” („Мир на Землі”), який Ватикан ніколи не визнавав як легітимну організацію. До цієї групи входили ті, хто більш або менш добровільно, відкрито чи таємно співробітничав з режимом. Необхідної дискусії з питання “володарювати чи служити” в них не могло бути. Цілком очевидно, що ця група не здатна була принести ні оновлення, не прагнула жодних змін, передусім тому, що їх не бажали ті, хто перебував при владі⁵¹.

Разом з тим, 1980-ті роки стали періодом виступу католицької церкви у Чехословаччині як активного гравця на арені боротьби за права і свободи.

Як і в Польщі, обрання кардинала Войтили стало осью подією, і словацькі католики цілеспрямовано підкреслювали його “словацькі корені”.

Справжнім лідером та натхненником руху спротиву виступав примас церкви у чеських землях кардинал Томашек. Кардинал Томашек був не схожий на кардинала Вишенського або архієпископа Войтилу. Якщо у період нормалізації він всіляко уникав конфронтації з режимом, то з часом кардинал Томашек

зайняв більш незалежне становище. У 1982 р. він із засудженням висловився про „Расем in Terris”, і став відкритим критиком режиму.

У 1988 р. з його ініціативи французьким та німецьким єпископам була надіслана „Хартія для віруючих”, у якій містився заклик до захисту свободи совісті в ЧССР. У цей же період був оприлюднений також і „Меморандум молодих католиків Словаччини”. Під петицією, яка вимагала від влади поважати конституційні права віруючих, було поставлено 600 тис. підписів. Підтримка цьому руху надходила з Ватикану й особисто від папи Іоанна Павла II, який у листопаді 1989 р. канонізував чеську святу Анежку.

У зверненні „До усіх людей Чехословаччини” кардинал Франтішек Томашек 21 листопада 1989 р. так характеризував стан справ у релігійній сфері, що викликав опозиційні виступи: „Церква залишалася весь час у залежності від державної влади відповідно до нав’язаного їй в епоху сталінізму юридичного оформлення. Єпископ у справах управління своєю єпархією повністю залежав від державних установ, а вирішальне слово мала держбезпека. Зібрання єпископів і ксендзів були умертвлені присутністю державних діячів. В атмосфері рабства тяжко дихалося дорослим віруючим, їх дітям і особливо молодим християнам”⁵².

Основними формами і методами опозиційної боротьби в Чехословаччині виступали паломництва, демонстрації і петиції за свободу релігії.

Звертає на себе увагу подія, що справила на словаків приблизно такий самий вплив, як на поляків перший приїзд до Польщі Папи Іоанна Павла II. У липні 1985 р. на богослужінні у Велеграді в липні 1985 р. з нагоди 1100 роковин смерті Св. Методія, який приніс християнство до Словаччини, один з місцевих політиків привітав натовп із світськими словами “фестивалем миру у Велеграді”. На здивування натовпу зустрів цей вислів дуже гостро, свистом і улюлюканням. Віряни кричали: „Ми хочемо релігійної свободи... Хай живе церква”. З того часу, як пригадував Франтішек Міклошко, жоден політик, у тому числі міністр культури, не дозволяли говорити будь-що, з чим люди були не згодні⁵³.

Під впливом велеградської події в Університеті Коменського в Братиславі студенткою Євою Клчованською було сформовано

дискусійну групу, яка стала однією з багатьох, що були подібні до студентських гуртків у Польщі, хіба що ризик покарань за молитви, самвидав таємні зустрічі тощо був значно більший.

У грудні 1987 р. відбулася зустріч студентів з усієї Словаччини з лідерами підпільної церкви, такими як Міклошко. З цієї зустрічі почалося видання журналу „Priloha mladych”. На думку П. Кені, цей невеличкий крок позначив певне дозрівання католицької опозиції, яка дедалі урізноманітнювалася, щоб здобути нову аудиторію.

Найпопулярнішим методом опозиційного релігійного руху в Чехословаччині були петиції. Взагалі розлога петиція – чеська традиція. Рекордом був маніфест реформістської комуністичної групи Obroda, виданий 1988 р., що мав 86 пунктів⁵⁴.

У 1987 р. моравський фермер Август Навратіл написав петицію, серед вимог якої були: звільнення католицької церкви від державного контролю (за якого держава могла, наприклад, позбавити посвячених у сан священників права виконувати свої обов’язки), заповнення вакансій священників, католицької преси, семінарій, світських організацій тощо. Усього було зібрано півмільйона підписів, з яких майже 300 тисяч надійшло зі Словаччини. Те, що відсоток підписників у Словаччині виявився утричі більший, ніж у Чехії, демонструє, що словаки, які загалом виявляли значно менше активності, ніж чехи, мали громадянський потенціал серед вірян католицької церкви⁵⁵.

Підтриманню духу віруючих служили паломництва, в яких брали участь щорічно сотні тисяч людей. Організації „таємної церкви” були пов’язані один з одним і з за кордоном, католицькі опозиційні діячі мали найбільш широко розвинуту мережу з видання та розповсюдження нелегальної друкованої продукції. 28 березня 1988 р. вони організували у Братиславі і найбільш відому за все двадцятиліття акцію спротиву – так звану „демонстрацію палаючих свічок” – масовий виступ віруючих за свободу церкви⁵⁶.

У вересні 1988 р. 60 000 чоловік здійснили паломництво в Шаштин в Західній Словаччині. Паломництва і демонстрації усе більше підтримувалися молодим поколінням, що було показником релігійного оновлення.

11 грудня 1989 р. колабораціоністська і підконтрольна комуністам „Расем in Terris” була розпущена. Католицькі активісти святкували перемогу⁵⁷.

Отже, хоча діяльність церкви мала не такий діапазон, як у Польщі, роль спротиву з боку церкви у Чехословаччині була суттєвою.

Специфіка угорського випадку полягає в тому, що незважаючи на те, що у 1986 р. відповідно до оцінок західних оглядачів 67,5% населення відносило себе до римо-католицької церкви, не було конкретній церкви або релігії, що прямо асоціювалася б з національною ідентичністю серед населення країни, як це спостерігалось з католицькою церквою в Польщі чи Чехословаччині. Частково це пояснюється доволі розмаїтим релігійним ландшафтом в Угорщині. Зокрема, на вказаний рік 20% населення відносили себе до реформістів (кальвіністів), 5% не належали ні до якої церкви, і 5% були лютеранами. До інших християнських конфесій належали уніати, православні й численні дрібні протестантські групи, такі як баптисти, методисти, адвентисти сьомого дня й мормони.

Крім суто кількісних параметрів, відіграло свою роль і те, що релігія не змогла запропонувати дієву альтернативну систему цінностей, здатну конкурувати з переважаючим атеїзмом і матеріалізмом, які активно підтримувалися владою.

Однак навіть такий „мир з режимом” в Угорщині не виключав латентні реакції незгоди знизу. У 1970-ті роки відомою була діяльність руху на чолі з харизматичним отцем Дьордем Булоні, що пропагував ідеї ненасильства і відмови від співпраці з комуністичним режимом. Попри закиди режиму (який запідозрив зв'язки з чехословацькою „Хартією-77”), угорських єпископів і навіть Ватикану, рух Булоні ширшав. 1979 року один його учасник, Йожеф Мерзо, професор математики, був призваний до армії у віці 47 років. Він відмовився і потрапив до в'язниці. Його справа збурила рух, і приклад Мерза наслідували інші люди, відмовляючись від військової служби через переконання⁵⁸.

Якщо католицька церква у Польщі діяла легально і відкрито, беручи активну участь у суспільно-політичному русі протягом усього періоду радянської епохи, а у Чехословаччині виступаючи після подій Празької весни як дієва сила боротьби за демократичні права і свободи, то на історичну арену як активні гравці греко-католики України вийшли лише в період перебування.

Рух українських греко-католиків, які, незважаючи на державний терор, зберегли свою церкву і прихильність значної

частини вірних у підпіллі, за легалізацію був складовою частиною протистояння тоталітарній атеїстичній владі та процесів демократизації й українського державотворення у другій половині 80-х рр. XX ст.

Виходячи з достатньої розробки в історіографії проблеми легалізації УГКЦ, ескізно зосередимо увагу на окремих аспектах цієї проблеми.

9 вересня 1982 р. утворилась „Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні” До її складу увійшли Йосип Тереля, Григорій Будзінський, отці Ігнатій та Діонісій, Стефанія Петраш-Січко. Група звернулася з меморандумом до Уряду УРСР, в якому засуджувався Львівський Собор 1946 р. і висувалися 9 вимог щодо легалізації УГКЦ. 24 грудня 1982 р. було заарештовано голову Ініціативної групи Й. Терелю. Його було засуджено на 1 рік за дармоїдство – один з улюблених прийомів боротьби з опозиціонерами. Виконуючим обов'язки голови групи став Василь Кобрин. У той час група мала ще одну назву: „Комітет захисту католицької віри в Україні”. Василь Кобрин написав низку звернень на захист УГКЦ, сприяв виданню та поширенню „Хроніки української католицької церкви”. Тільки похилий вік врятував від ув'язнення Григорія Будзінського. 12 липня 1983 року група звернулася з проханням до Міністра внутрішніх справ УРСР дати дозвіл на реєстрацію греко-католицьких парафій та переглянути справу Й. Терелі. Відсидівши свій термін, наприкінці грудня 1983 р. Й. Тереля вийшов на волю і знову очолив групу. Ним було написане звернення до Голови німецьких католиків Ганса Майера, в якому детально розповідалось про злочини радянської влади проти церкви, проти націй, людства: „Українська Католицька церква, – наголошує автор, – переживає страшні часи гонін та переслідування. Немає дня, щоб хтось із католиків не був арештований, побитий, оштрафований тільки за те, що ми молимося рідною мовою... Наш народ ось уже протягом 60 років терпить нечувані знущання над вірою дідів наших з боку комуністичних правителів Москви”⁵⁹.

На знак протесту проти репресій деякі віруючі УГКЦ у середині 80-х років зреклися радянського громадянства, зокрема Й. Тереля відмовився від громадянства СРСР у 1984 р.

Влітку 1987 р. Українська греко-католицька церква оголосила про свій вихід із підпілля і утворила Комітет захисту УГКЦ, до

складу якого ввійшли Й. Тереля (голова), Г. Будзинський, С. Петраш-Січко, В. Кобрин. Після від'їзду Й. Терелі на Захід Комітет очолив І. Гель.

Комітет захисту Української Католицької Церкви, очолюваний І. Гелем, у своїх публічних зверненнях акцентував увагу на потребі дотримання прав людини: „У всіх своїх діяннях, скерованих на захист переслідуваних в Україні УКЦ і її вірних, ми спираємося... на всі міжнародні документи, починаючи від загальної декларації про права людини і закінчуючи Гельсінськими угодами, а також на 52 статтю конституції СРСР, яка гарантує всім громадянам свободу сумління і свободу відправлення релігійних обрядів... Усіх українських католиків в Україні і поза її межами закликаємо в цьому ювілейному 1988 році, коли відзначаємо 1000-ліття хрещення України, більше згуртуватися в обороні рідної УКЦ і ще активніше добиватися її легалізації...”⁶⁰

Боротьба за легалізацію УГКЦ одночасно розгорнулася на трьох рівнях – міжнародному, загальносоюзному і республіканському. У грудні до Президії Верховної Ради СРСР надійшла заява за підписами 2,2 тис. прибічників уніатства, у січні 1988 р. група українських католиків звернулася до учасників Віденської конференції держав-учасниць нарад з питань безпеки і співробітництва в Європі. Лейтмотивом усіх цих документів було питання про легалізацію УГКЦ⁶¹.

Демонстрації на підтримку УГКЦ збирають найбільші за весь час демонстрації – 150 тисяч 17 вересня 1989 р. – в 50-ту річницю „золотого вересня” та 200 тисяч 26 листопада цього року⁶².

Рух за легалізацію „катакомбної” УГКЦ увінчався успіхом лише 1 грудня 1989 р.

Боротьба за легалізацію УГКЦ дала вирішальні стимули національному рухові в Західній Україні та суттєво вплинула на те, що в цьому регіоні цей рух отримав набагато ширшу соціальну базу, ніж в інших областях України.

На думку А. Каппелера, в тісному зв'язку між віросповіданням і національністю в ролі провідної сили західні українці проявили в XX столітті вражаючі паралелі з національним рухом кінця XIX сторіччя⁶³.

Разом з тим, опозиційний потенціал УГКЦ виходить за межі лише Західної України і має інтегративний характер. Діяльність УГКЦ у формуванні національно-державницької ідеології,

насамперед її складових: національної свідомості, патріотизму, морально-етичних норм на засадах християнської релігії, мала загальноукраїнське значення⁶⁴.

Слід наголосити, що греко-католицька церква, виступаючи суб'єктом опозиційного руху по відношенню до режиму через намагання дістати власну легалізацію, водночас стала й об'єктом уваги представників опозиції.

Так, поступово за легалізацію УГКЦ почала висловлюватися громадська думка в СРСР. На підтримку греко-католиків виступив ряд відомих народних депутатів СРСР (А. Сахаров, С. Аверенцов, О. Гончар, Р. Братунь), неформальні об'єднання („Меморіал”, УГС та ін.), союзні засоби масової інформації („Огонек”, „Аргументы и факты”, „Новое время”, „Московские новости”)⁶⁵.

Релігійне питання в опозиційному лексиконі постало й через ставлення до легалізації УГКЦ Московської патріархії.

Остання вважала відновлення прав греко-католиків проявом віковичної „агресії Ватикану” та наслідком „прозелітизму” на її „канонічній території”, попри те, що парафії східного обряду в Галичині й на Закарпатті ніколи не підлягали московській юрисдикції і перейшли до РПЦ лише після далеко не канонічної ліквідації унії сталінським режимом.

Всупереч історичним фактам, екзарх православної церкви на Україні Філарет на запитання кореспондента українського радіо, як він ставиться до легалізації греко-католицької церкви на Україні, відповів: „Не дай Бог, щоб це сталося. Легалізація греко-католицької церкви на Україні приведе до національної ворожнечі та націоналізму”⁶⁶.

Молодіжне видання „Молода Україна” згадувало у 1990 р., що „екзарх України Філарет нещодавно говорив, що греко-католицька (він нас називав уніатами) становить двісті беззубих бабок і таких же 10-12 беззубих священнослужителів, що були висвячені ще до 39 року. Тепер і він змушений зрозуміти, що наша церква потужна, організована і мобільна сила, що вона відродилася і має величезні консолідуючі перспективи в майбутньому як об'єднуюча сила нашого народу, бо ця церква національна і своїм життям, своєю діяльністю вона це доказала. І це реальність”⁶⁷.

Отже, маємо констатувати, що протягом всього часу боротьби за легалізацію на Україні, УГКЦ була найбільшою структурою суспільної опозиції радянській системі в СРСР.

Визнання цієї опозиційності, на нашу думку, можливе через три основні складові.

По-перше, католицька церква у післявоєнний період, на відміну від православної, не дискредитувала себе в радянській Україні (так само як і в Польщі та Чехословаччині), прислужництвом тоталітарній владі, продемонструвавши нонконформізм з пануючим режимом, виступаючи більшою чи меншою мірою його опонентом.

По-друге, в Україні греко-католицизм був орієнтований на збереження національної ідентичності. Як зазначає І. Заславський, саме УГКЦ „творила ту унікальну духовну інфраструктуру, через яку найширші верстви українського населення (головно селянство) залучалися до національно-культурного життя і таким чином включалися у загальний процес формування української нації”⁶⁸.

По-третє, українська специфіка греко-католицького чинника полягає в тому, що на відміну від інших держав Центрально-Східної Європи, Україна мала бездержавний статус, і рух УГКЦ за легалізацію відповідно до заяв уніатських лідерів розглядався як основа національного руху в боротьбі за самостійність України та вихід її зі складу СРСР, створював реальну базу для консолідації антикомуністичних сил.

Узагальнюючи розгляд основних аспектів проблеми, доцільно зауважити наступне. Прагнення тоталітарної влади отримати у післявоєнний період легітимацію власного режиму з боку світової спільноти, та неможливість реалізувати атеїстичну політику аж до ліквідації релігійних інституцій примусила режим вступати у конкуренцію із церквою як традиційним і авторитетним інститутом.

Ця конкуренція, як правило, носила конфронтаційний характер. Вона спричинила включення церковних інституцій в опозиційну боротьбу: в одних випадках – за право вільного існування та розвитку, в інших – формулювала й політичні вимоги. Специфіка України полягала у тому, що на церковних інституціях (УГКЦ, УАПЦ) зосереджувалося подвійне навантаження, адже їхня боротьба за легалізацію поєднувалася з потребою створення державності. Існування достатнього кола соціально активних людей, які піднімали на порядок денний релігійні питання, є свідченням потужного опозиційного потенціалу релігії в тоталітарному суспільстві.

При цьому якщо православний релігійний чинник був зорієнтований здебільшого на єдиний державний центр і інкорпорувався у компартійно-радянську систему, то католицька церква залишалась носієм національної ідентичності. Фактор католицизму серед розглядуваних країн найбільше виявив опозиційний характер у Польщі, де церква використовувала дані їй свободи на підтримку дій опозиції проти режиму, і таким чином забезпечила опозиції посилення популярності її дій серед населення.

Перспективами подальшої розробки постульованої проблеми є врахування зовнішнього фактору в опозиції „церква – влада”, а також включення до сфери аналізу крім православних і католицьких церковних інституцій інших віросповідань, що дозволить більш об’ємно уявити роль і місце релігійного чинника в опозиційному русі за доби „перебудови” в Україні в широкому європейському контексті.

Примітки:

- ¹ Див.: Каганов Ю.О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта. 2005. – Вип. XIX.
- ² Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002; Єленський В. Restitutio in integrum. Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі // Людина і світ. – 1999. – № 7.
- ³ Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / НАН України; Інститут історії України. – К., 2000.
- ⁴ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005; Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів. – Полтава, 2002.
- ⁵ Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політологічний аналіз. – К.: Криниця, 1999.
- ⁶ Грушова Т.В. Реакція міжнародних громадських й політичних центрів на релігійні утиски в УРСР (1970-80-і рр.) // Науковий вісник дипломатичної академії України. – К., 2002. – Вип. 6.

- ⁷ Недужко Ю.В. Діяльність української діаспори по відзначенню тисячоліття хрещення Руси-України (кін. 70-х – 80-ті роки XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Чернівці, 2002.
- ⁸ Белікова Н.Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001.
- ⁹ Головащенко С. Історія християнства. – К.: Либідь, 1999. – С. 280.
- ¹⁰ Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Світ знань, 2004. – С. 532.
- ¹¹ Там само. – С. 550.
- ¹² Рот А. Релігія в Румунії: посттоталітарний ландшафт // Людина і світ. – 1999. – № 7. – С. 11.
- ¹³ Див.: Єленський В. Restitutio in integrum...
- ¹⁴ Турій О. Традиційні Церкви в незалежній Україні: проблема ідентичності // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – Число 22.
- ¹⁵ Рот А. Вказ. праця. – С. 9.
- ¹⁶ Єленський В.Є. Релігія після комунізму... – С. 62.
- ¹⁷ Бурєга В. История румынской церкви: церковный аспект. – <http://www.pravoslavie.ru/cgi-bin/sykon/client/display.pl?sid=455&did=745>
- ¹⁸ Рот А. Вказ. праця. – С. 9.
- ¹⁹ Єленський В. Релігія після комунізму... – С. 62.
- ²⁰ Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Вказ. праця. – С. 14.
- ²¹ Саган О. Вказ. праця. – С. 550.
- ²² Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Вказ. праця. – С. 19.
- ²³ Іван Гель про РПЦ // Молода Україна. Незалежне молодіжне видання. – 1990. – 7 число. – С. 8.
- ²⁴ Релігія і перебудова // Наша віра: Всеукраїнське видання Української автокефальної православної церкви. – 1989. – № 2-3 (жовтень-листопад). – С. 9.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Заклик Комітету відродження УАПЦ // Політика: Незалежне видання при Асоціації молодіжних організацій (Київ). – 1989 – Листопад. – № 2. – С. 4.
- ²⁷ Автокефалія Української Православної Церкви // Вітер надії: Часопис Горохівського осередків НРУ та УРП. – Горохів, 1990. – № 7. – С. 3.
- ²⁸ Чорновіл В. Про релігійну ситуацію в Галичині // Віче. – 1989. – № 11 (листопад).
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Православна у вірі й католицька в любові” [Інтерв'ю з з канцлером Іваном Дацьком] // Людина і світ. – 1991. – № 9. – С. 15.
- ³² Бурдяк В. Процес виникнення і становлення болгарської опозиції як нової політичної сили демократичного розвитку суспільства // Науковий вісник Чернігівського університету. Серія “Історія”. – 2000. – Вип. 96-97. – С. 101.

- ³³ Вилк М. Церква у Східній Європі: володарювати чи служити? // Людина і світ. – 2000. – № 6. – С. 12.
- ³⁴ Носкова А.Ф. Греко-католическая церковь в контексте решения национально-территориальных проблем. 1945–1947 гг. (СССР, Польша, Чехословакия) // <http://www.rusoir.ru/print/02/105/index.html>
- ³⁵ Марочій П.Р. Пряшівська греко-католицька єпархія: Русинська чи Словацька Церква? // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2003. – Т. 4. – С. 172.
- ³⁶ Stephen R. Burant, ed. Hungary: A Country Study. – Washington: GPO for the Library of Congress, 1989 // <http://countrystudies.us/hungary/63.htm>
- ³⁷ Вилк М. Церква у Східній Європі: володарювати чи служити? // Людина і світ. – 2000. – № 6. – С. 11.
- ³⁸ Ісіченко І. Загальна церковна історія. – Х.: Акта, 2001. – С. 562.
- ³⁹ Stephen R. Burant, ed. Hungary: A Country Study. – Washington: GPO for the Library of Congress, 1989 // <http://countrystudies.us/hungary/63.htm>
- ⁴⁰ Жарын Я. Коммунистическое руководство и католическая церковь в Польше в 1945-1989 гг. // Польша-СССР. 1945-1989. Избранные политические проблемы, наследие прошлого / Институт российской истории РАН. – М., 2005. – С. 318.
- ⁴¹ Kersten K. Między wyzwoleniem a zniewoleniem. Polska 1944-1956. – Londyn, 1993. – S. 172.
- ⁴² Жарын Я. Вказ. праця. – С. 318.
- ⁴³ Szymid J. National history, culture and the process of religious change // Religious Transformations and Socio-Political Change: Eastern Europe and Latin America / Ed. by Luther Martin. – B.; N.Y., 1993. – P. 118.
- ⁴⁴ Антонюк С.М., Чистяков О.О. Общественно-политический кризис в Польше и католическая церковь (1980-1981 гг.) // Вопросы новой и новейшей истории. – 1989. – Вип. 35. – С. 41.
- ⁴⁵ Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / Отв. ред. Э.Г. Задорожнюк. – М.: Наука, 2006. – С. 250.
- ⁴⁶ Michael D. Kennedy. The intelligentsia in the constitution of civil societies and post-communist regimes in Hungary and Poland // Theory and Society. – Vol. 21. No. 1 (Feb., 1992). – P. 39.
- ⁴⁷ Війни і мир, або “Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...” / Л. Івшина (заг. ред.). – К.: Видавництво АТЗТ “Українська прес-група”, 2004. – С. 496.
- ⁴⁸ Falk Barbara J. The dilemmas of dissidence in East-Central Europe: Citizen intellectuals and philosopher kings. – N.Y.: CEU Press (New York); Budapest: CEU Press (New York), 2003. – P. 44.
- ⁴⁹ Стренковский Я. Неподцензурная культура // Новая Польша. – 2006. – № 1.
- ⁵⁰ Єжи Яхович. Кореспондент “Газети виборчої” – органу профоб’єднання “Солідарність” [Інтерв’ю. 15 серпня 1989 р. м. Київ] //

Наша віра: Видання парафій УАПЦ. – 1989. – Вересень. – Число 1. – С. 8.

⁵¹ Вилк М. Вказ. праця. – С. 12.

⁵² Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50–80-ті рр. XX ст.): Хрестоматія за спецкурсом для студ. іст. ф-ту ХДУ / Харківський держ. ун-т. – Х., 1998. – С. 370.

⁵³ Кені Педрик. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. – К.: Критика, 2006. – С. 61.

⁵⁴ Там само. – С. 62.

⁵⁵ Там само. – С. 63.

⁵⁶ История Словакии / Лукачка Я., Стейнхюбел Я., Брезовакова Б. и др. / Пер со словац. – М.: Евролинц, 2003. – С. 358.

⁵⁷ Falk Barbara J. The dilemmas of dissidence in East-Central Europe... – Р. 101.

⁵⁸ Кені Педрик. Вказ. праця. – С. 60.

⁵⁹ Пашенко В.О. Греко-католики в Україні... – С. 422.

⁶⁰ Українські католики відповідають на наклепи у пресі // Самостійник. Вісник Українського національного демократичного союзу. – 1988. – № 5-6 (14-15). – С. 49.

⁶¹ Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.). – К.: Кондор, 2004. – С. 112.

⁶² Єленський В.Є. Релігія після комунізму... – С. 87.

⁶³ Каппелер А. Мала історія України / Пер. з нім. – К.: “К.І.С.”, 2007. – С. 213.

⁶⁴ Марчук В. Роль УГКЦ у формуванні національно-державницької ідеології українського суспільства // Культура – Мистецтво – Освіта. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 395.

⁶⁵ Бойко О.Д. Вказ. праця. – С. 113.

⁶⁶ Поверніть нашу церкву // Гомін Буковини: Видання Чернівецької філії Української Гельсінської спілки. – 1989. – Жовтень-листопад. – Ч. 1. – С. 2.

⁶⁷ Іван Гель про РПЦ // Молода Україна. Незалежне молодіжне видання. 1990. – 7 число. – С. 8.

⁶⁸ Заславський І. Українська інтелігенція і церковна традиція. – Львів, 1993. – С. 21.

Религиозный фактор в контексте оппозиционного движения в Центрально-Восточной Европе (вторая половина XX в.)

Статья посвящена компаративному анализу роли религиозного фактора в оппозиционном движении в Украине и странах Центрально-Восточной Европы во второй половине XX в. В сравнительном ключе рассматривается специфика положения церкви в Украине, Польше, Чехословакии, Венгрии, Румынии и Болгарии в контексте отношения к ней советской власти в послевоенный период. Проанализированы социокультурные и политические факторы, влиявшие на участие церкви в оппозиционном движении. На основе материалов неформальной прессы акцентируется внимание на связи “перестройки” и активизации религиозной жизни в Украине. Отмечается различие роли православной и католической религий в процессе сохранения национальной идентичности.

Yuri Kaganov

Religious aspect in the context of opposition movement in Central-Eastern Europe (the 2nd half of the XXth century)

The article is devoted to the comparative analysis of the role of the religious aspect in the opposition movement in Ukraine and Central-Eastern European countries during the second half of XX century. A specific nature of the Churches status in Ukraine, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, and Bulgaria is discussed on a comparative basis in the context of the Soviet authority's position concerning the Church during the post-war period. Sociocultural and political factors that had impact on the Churches part in the opposition movement are analyzed. The attention is focused on a linkage between “perestroika” and intensification of religious life in Ukraine based on materials taken from informal print press. Distinctions between roles of Orthodoxy and Catholicism in the process of preservation of national identity are emphasized.

Військово-політичний статус об'єднаної Німеччини за матеріалами слухань Конгресу США (1989-1990 рр.)

Виникнення в 1989-1990 рр. питання про об'єднання Німеччини поставило на порядок денний не лише розв'язання проблеми відновлення єдиної державності між роз'єднаними німецькими територіями, але й важливу проблему забезпечення миру та безпеки в європейському регіоні, тісно пов'язану з визначенням об'єднаною Німецькою державою свого військово-політичного статусу. З огляду на те, що процес об'єднання НДР та ФРН мав відбуватися за активної участі країн-переможниць в Другій світовій війні (в форматі переговорів „2+4”), аналіз позицій США, Великобританії, Франції та СРСР видається актуальним при розгляді зовнішньополітичних аспектів об'єднання Німеччини.

Незважаючи на певну зацікавленість представників української історіографії проблемами об'єднання Німеччини (згадати хоча б дослідження Грабарчука Г. О.¹, Кудряченка А. І.², Мартинова А.Ю.³, Харченка І. І.⁴ та ін.), питання міжнародного врегулювання німецького об'єднання досі залишається поза увагою істориків на теренах України. У дисертаційних дослідженнях Бессонової М.М.⁵, Гончар Ю. Б.⁶, Турчака Н. І.⁷ в контексті вивчення східноєвропейської політики США зроблені кроки до вивчення політики останньої щодо Німеччини. Певним внеском в розробку політико-дипломатичних аспектів об'єднання Німеччини є дисертаційний проект Лакішика Д.М.⁸, який, окрім узагальнюючого аналізу політики США щодо вирішення німецької проблеми після Другої світової війни, дослідив американське сприйняття об'єднаної Німеччини в системі європейської безпеки. Але формування курсу Сполучених Штатів протягом 1989-1990 рр. щодо військово-політичного статусу ФРН потребує подальшого вивчення.

В даній статті автор робить спробу на основі матеріалів слухань Конгресу США з'ясувати існуючі погляди американських політиків щодо можливого членства об'єднаної Німеччини в НАТО

чи нейтрального статусу країни, майбутнього стану військових частин США та Радянського Союзу на теренах оновленої ФРН.

Як відомо, неабияку роль у процесі розробки та прийняття зовнішньополітичних рішень в США відіграють комітети обох палат Конгресу, в першу чергу комітети з іноземних справ. Протоколи слухань підкомітету зі справ Європи та Близького Сходу Комітету закордонних справ Палати представників „Події в Європі” (від 3 жовтня 1989 р., 22 березня 1990 р., 24 липня 1990 р. та 9 жовтня 1990 р.) надають можливість познайомитися з точкою зору конгресменів щодо широкого кола питань стосовно німецького об'єднання. Серед них можемо відмітити і обговорення позицій різних європейських країн щодо об'єднання Німеччини, майбутнього статусу американських військових підрозділів в єдиній німецькій державі, переговорів за формулою „2+4”, питання участі об'єднаної Німеччини в НАТО та розвитку американо-німецьких відносин крізь призму німецького державотворення.

Так, 3 жовтня 1989 р. на засіданні підкомітету зазначалось, що майбутнє об'єднання Німеччини має відбуватися лише в умовах миру „з метою посилити стабільність в Центральній Європі”⁹. Подібний варіант розвитку подій бачився можливим лише при продовженні „американської присутності в Європі”, яку, на думку помічника державного секретаря Раймонда Сайца, одногосно підтримували всі європейські уряди¹⁰.

Необхідність всебічного аналізу змін у Східній та Центральній Європі зумовили залучення експертів різного профілю до обговорення в підкомітеті зі справ Європи та Близького Сходу Комітету закордонних справ Палати представників Конгресу США та надання зустрічам характеру „круглих столів”. В матеріалах однієї з таких зустрічей, а саме „Обговорення за круглим столом сучасного розвитку Східної Німеччини” від 21 листопада 1989 р., професор з Принстонського університету Джеймс МакАдамс вказував, що за умов трансформаційних процесів на німецьких територіях багато представників із Західної та Східної Європи „розглядають Німеччину як проблему нового виду”¹¹, що вимагає „залучення німців до співпраці з іншими європейцями”, в тому числі в рамках НАТО¹².

Подібну позицію про необхідність членства об'єднаної Німеччини в НАТО зустрічаємо і в подальших слуханнях¹³. В матеріалах Комісії з безпеки та співробітництва в Європі

„Виконання Гельсінських угод. Німецьке об'єднання і НБСЄ процес” можемо ознайомитися з точкою зору помічника держсекретаря з європейських і канадських відносин Джеймса Доббіна, на думку якого „членство Німеччини в НАТО є стабілізуючим чинником у Європі”¹⁴. Виступаючи на цьому засіданні категорично проти нейтралітету об'єднаної Німеччини, професор політології Джорджтаунського університету Анжела Стент та професор історії Гарварду Ричард Пайпс вважали, що нейтральна Німеччина не лише створить можливість для серйозної дестабілізації в Європі¹⁵, але й буде означати „смерть НАТО і американський відхід з Європи”, що значно збільшить важелі впливу Радянського Союзу в Європі¹⁶.

Наскільки поширеними були подібні погляди щодо військово-політичного статусу Німеччини серед політичної еліти США можемо побачити, звернувшись до протоколів декількох засідань Комітету з питань збройних сил Сенату „Оцінка загрози. Стратегія та вимоги до операцій” (грудень 1989 р. – березень 1990 р.). Сенатор Джон Варнер 12 грудня 1989 р. висловив тезу, що „Німеччина має бути головним компонентом і гравцем НАТО. Не можна дозволити, щоб нація приєдналася, а потім зникла як цінний партнер в забезпеченні стратегічного балансу в Європі”¹⁷. Ряд фахівців, запрошених на засідання даного комітету, серед яких були і високопоставлені військові, послідовно підтримували курс на німецьке членство в НАТО.

Пропозиція прем'єр-міністра НДР Ганса Модрова про повний нейтралітет сприймалася як така, що могла призвести „до кризи, подібної тій, що виникла напередодні Другої світової війни”¹⁸ (позиція генерала Джона Вессея) і вимагала б „шукати якийсь режим безпеки, в якому б Сполучені Штати могли відігравати роль в Європі”¹⁹ (Гарольд Браун, голова школи провідних міжнародних досліджень Інституту зовнішньої політики Джона Хопкінса).

Але погляди щодо неприйнятності можливого нейтрального статусу об'єднаної Німеччини не були одноставними. Наприклад, представник Республіканської партії Уільям Деннемеєр стверджував, що „єдиною формулою в Європі, яка сама по собі є гарантією політичного і економічного успіху країни і її сусідів є нейтралітет... Німці самостійно мають вирішити чи бажають вони жити в нейтральній державі, яка б разом з Австрією, Швейцарією,

Швецією і Фінляндією могли бути санітарним кордоном між двома існуючими військовими союзами в Європі”²⁰.

Маючи принципову позицію щодо військово-політичного статусу об'єднаної Німеччини, політики повинні були також визначитися щодо військового статусу територій НДР і військ, розташованих у ній. Справа в тому, що на початку 1990 р. в Німеччині були висунуті два варіанти вирішення даної проблеми. Один з них, близький позиції Геншера, яку міністр закордонних справ ФРН висловив 31 січня 1990 р. в Тутцінгу, передбачав непоширення військових структур НАТО на територію НДР при загальній приналежності об'єднаної Німеччини до НАТО. Другий же був запропонований міністром оборони ФРН Герхардом Штольтенбергом і полягав в тому, що при входженні до складу блоку колишня НДР отримувала б особливий статус щодо розміщення військ союзників. Який же з варіантів був більш прийнятним для американської сторони?

Матеріали відкритих засідань підкомітету зі справ Європи та Близького Сходу Комітету закордонних справ Палати представників „Події в Європі” за участю помічника державного секретаря Р. Сайца та письмові відповіді представників Державного департаменту на запити членів підкомітету окреслюють зовнішньополітичні установки відомства іноземних справ США щодо ФРН та НДР в 1989-1990 роках та настановлюють нас на відповідь.

Вказуючи на наявність плану про входження об'єднаної Німеччини до НАТО, Р. Сайц на засіданні підкомітету 22 березня 1990 р. зазначав, що „сили НАТО не будуть знаходитись на колишніх німецьких територіях”. На території Берліну залишалися б „зменшені американські, англійські та французькі загони, протягом певного перехідного періоду на території НДР розташовувались би 380 тис. радянських військ та існуючі поліцейські підрозділи, прикордонники та екс-НДР-івські війська в процесі демобілізації”²¹. У відповідях Державного департаменту про статус НДР зустрінемо наступне: „Ми не віримо, що створення постійної демілітаризованої зони на території колишньої НДР сприятиме довготривалій стабільності. На нашу думку, вся об'єднана Німеччина буде підлягати статтям 5 та 6 Північно-Атлантичного договору”²².

Дані висловлювання вказують нам на курс з підтримки „плану Геншера” про нерозповсюдження на „деякий час” союзницьких військ на східнонімецькі землі, який був визнаний більш доцільним за умов переговорного процесу з Москвою і необхідністю надати останній певних поступок заради досягнення об’єднання Німеччини. Наслідком підтримки цього плану було і підписання США 12 вересня 1990 р. „Договору про остаточне врегулювання відносно Німеччини”, в якому і знайшло вираження дане положення.

Після розгляду в Комітеті з міжнародних відносин Сенату Конгресу США даний договір став предметом обговорення в Комітеті з питань збройних сил Сенату. Матеріали слухання „Значення Договору про остаточне німецьке врегулювання для стратегії НАТО і американської військової присутності в Європі” від 4 жовтня 1990 р. надають змогу ознайомитися з тими болючими питаннями, які виникали перед конгресменами в результаті об’єднання Німеччини.

Серед питань, що обговорювались на пропозицію сенатора Джона Варнера, було таке: наскільки зменшення згідно з п. 2 ст. 3 Договору (про „зменшення збройних сил об’єднаної Німеччини протягом 3-4 років до кількості 370 тис. чол.”²³) могли вплинути на позиції НАТО. На думку Стефена Хідлі, помічника секретаря оборони, та віце-директора із стратегічного планування та політики в Об’єднаному комітеті начальників штабів генерала Джона Севела Німеччина в даних умовах „продовжуватиме мати найбільшу сухопутну армію в центральному регіоні і відповідатиме необхідному рівню для оборони об’єднаної Німеччини і для істотного внеску в безпеку НАТО”²⁴.

Одним з важливих питань для сенаторів було й те, наскільки даний договір торкався розгортання американської ядерної зброї на німецькій території. Виходячи з тексту „Договору про остаточне врегулювання відносно Німеччини”, генерал Дж. Севел нагадав Комітету про заборону мати на території Східної Німеччини американську ядерну зброю, вказавши, що „можливість розгорнути американську ядерну зброю на території колишньої НДР буде залежати від рішення німецького уряду, який візьме до уваги загальні інтереси безпеки”²⁵.

Визнаючи, що виведення радянських військ з території НДР (передбачене ст. 4 Договору) „збільшить європейську безпеку”, що

було „багаторічною метою Сполучених Штатів, ФРН та союзників по НАТО”²⁶, конгресмени, проте, висловлювали занепокоєння щодо можливої передачі надсекретної зброї до рук радянських військових. Заспокоюючи конгресменів неможливістю передачі Радянському Союзу озброєння колишньої НДР, Державний департамент у відповідь на питання підкомітету зі справ Європи та Близького Сходу Комітету закордонних справ Палати представників вказував на пропозицію німецького уряду передати деяке озброєння для спільних американо-німецьких операцій²⁷.

Як бачимо, стрімкий процес об’єднання Німеччини 1989-1990 рр. сприяв активному обговоренню питань майбутнього військово-політичного статусу ФРН в Конгресі США. З матеріалів засідань комітетів з іноземних справ обох палат Конгресу, Комітету з питань збройних сил Сенату, Комісії з безпеки та співробітництва в Європі можемо окреслити основні позиції щодо цієї проблеми не лише конгресменів, але й представників Державного департаменту, фахівців у галузі історії, політики, міжнародних відносин, військових тощо.

Майбутнє об’єднаної Німеччини протягом 1989-1990 рр. вбачалось американськими політиками переважно в рамках блоку НАТО, збройні сили якого протягом „деякого” часу не могли розташовуватись на східнонімецьких територіях. Подібний курс сприяв переговорному процесу в форматі „2+4” із СРСР та мав за мету в подальшому закріпити позиції США в європейському регіоні.

Примітки:

- ¹ Грабарчук Г.О., Кудряченко А.І. Відносини ФРН-НДР: від визнання до єднання. – К., 1994.
- ² Кудряченко А.І. Германское воссоединение 1945-1990. – К., 1991; Кудряченко А.І. Європейська політика Федеративної республіки Німеччина (1970-1991 рр.). – К, 1996.
- ³ Мартинова А. Ю. Об’єднана Німеччина: від "Боннської" до "Берлінської" республіки (1990- 2005 рр.). — К., 2006.
- ⁴ Харченко І.І. Об’єднання Німеччини: передумови та етапи процесу (1989-1990рр.): Дис. канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2001.
- ⁵ Бессонова М.М. Зміни у східноєвропейській політиці США (1989-перша половина 1990 рр.): Автореф. дис. канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2000.

- ⁶ Гончар Ю.Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кін. 80-х = 90-ті роки): Автореф. дис. канд. політ. наук. – К., 1997.
- ⁷ Турчак Н.І. Зовнішня політика адміністрації Дж.Буша: концептуальний та прикладний аспекти: Автореф. дис. канд. політ. наук. – К., 1998.
- ⁸ Лакішик Д.М. Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х – 90-ті роки XX ст.: Автореф. дис. к.і.н. – К., 2002.
- ⁹ Developments in Europe, October 1989. 101 US Congress. House of Representatives. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on Europe and the Middle East. Hearing. October 3, 1989. - Wash.: US Government printing office, 1990. – P. 13.
- ¹⁰ Ibid. - P. 43.
- ¹¹ Roundtable Discussion on Recent Development in East Germany. 101 US Congress. House of Representatives. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on Europe and the Middle East. November 21, 1989. - Wash.: US Government printing office, 1990. – P. 23.
- ¹² Ibid. - P. 17.
- ¹³ Roundtable Discussion on the future of Post-war Institutions in Europe. 101 US Congress. House of Representatives. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on Europe and the Middle East. March 6, 1990. - Wash.: US Government printing office, 1990. – P. 6.
- ¹⁴ Implementation of the Helsinki accords. German unification and the CSCE process. 101 US Congress. Commission on Security and Cooperation in Europe. Hearing. April 3, 1990. - Wash.: US Government printing office, 1990. – P. 17.
- ¹⁵ Ibid. - P. 68.
- ¹⁶ Ibid. - P. 81.
- ¹⁷ Threat Assessment; Military Strategy and operational requirements. 101 US Congress. Senate. Committee on armed services. Hearing. December 12, 1989; January 23, 24, 25, 26, 30; February 2, 6, 7, 8, 21, 22; March 7, 1990. - Wash.: US Government printing office, 1990. –P. 21.
- ¹⁸ Ibid. - P. 346.
- ¹⁹ Ibid. - P. 407.
- ²⁰ William E. Dannemeyer. Two Germanys good, one Germany better 101 US Congress. House of Representatives. March 05, 1990 // http://thomas.loc.gov/beta/billView.jsp?&k2dockey=/prd/k2/congressional_record/xml/101/E05MR0/E05MR0-100.xml@cong_record&numHits=1&currDoc=1¤tPage=1&101%3Cin%3Econgress%29&congress=101
- ²¹ Developments in Europe, March 1990. 101 US Congress. House of Representatives. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on Europe and the Middle East. Hearing. March 22, 1990. - Wash.: US Government printing office, 1990. – P.38.
- ²² Ibid. - P.76-77.

- ²³ Из Договора об окончательном урегулировании в отношении Германии (12 сентября 1990г.) // История Германии: Учебное пособие для студентов вузов. Т. 3: Документы и материалы/ Отв. ред. С.А. Васютин. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – С.500.
- ²⁴ Implications of Treaty on Final German Settlement for NATO Strategy and US Military Presence in Europe. - 101 US Congress. Senate. Committee on armed services. Hearing. October 4, 1990. - Wash.: US Government printing office, 1991. – P. 43.
- ²⁵ Ibid. - P.42.
- ²⁶ Developments in Europe, October 1990. 101 US Congress. House of Representatives. Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on Europe and the Middle East. Hearing. October 9, 1990. - Wash.: US Government printing office, 1991. – P. 63.
- ²⁷ Ibid. – P. 64

Леся Коваленко

Военно-политический статус объединённой Германии по материалам слушаний Конгресса США (1989-1990 гг.)

Статья посвящена рассмотрению формирования американской концепции объединения Германии. Автор на основе материалов заседаний комитетов обеих палат Конгресса США прослеживает последовательную позицию руководства страны относительно необходимости вхождения объединённой Германии в состав НАТО, размещения войск блока на территории бывшей ГДР и объясняет основания данной позиции.

Lesya Kovalenko

Military and political status of united Germany on the materials of hearings of the USA Congress (1989-1990)

The article is devoted to the problem of formation of the American concept of unification of Germany. The author on the basis of materials of sessions of US Congress traces a consistent position of leaders of the country concerning necessity of entry of the united Germany to the structure of the NATO, non-disposition of allies armies on territory of former GDR and explains the bases of the given position.

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

УДК 327.323.7

Андрій Мінаєв

Концепція «радянського термідору» в працях Л. Троцького

«...окремі передові країни, в яких соціалізм візьме гору, будуть немов острови посеред ворожого їм капіталістичного, а частиною навіть докапіталістичного світу. ...навіть там, де соціалізм утримується й вийде переможцем, його характер буде глибоко й надовго перекручений багатьма роками стану облоги, необхідного терору й воячини, з неминучим наслідком - варварським патріотизмом. Це буде далеко не наш соціалізм».

Олександр Богданов¹

Останнім часом неабиякої актуальності набуває проблема вивчення революційних рухів, їхнього зародження, найвищого піднесення й, природно, занепаду. Майже два століття своєрідним «еталоном» для всіх наступних революцій виступала Велика Французька буржуазна революція, визнана свого роду «класичною». Одним із питань, поставлених даною революцією перед дослідниками революційної тематики, а також перед теоретиками й практиками революційних рухів, є питання термідоріанського перевороту й наступної термідоріанської реакції.

Нагадаємо: 9 термідора 1794 р. у результаті змови в середовищі правих і лівих монтаньярів була повалена якобінська диктатура у Франції, що являла собою час найвищого піднесення Великої Французької революції. Термідоріанський переворот, який розглядається істориками або як кінець революції в цілому, або як початок низхідного її етапу, був, по суті, переходом від якобінської диктатури через режим Директорії до бонапартистського режиму Наполеона I. Терміни «термідоріанський переворот», «термідоріанська реакція» стали згодом загальними для

позначення, по-перше, контрреволюційного режиму в «революційному одязі» (тобто, такого, що зберігає на якийсь час революційні риторичні й політичні форми правління), а, по-друге, падіння революційного уряду в результаті розколу й переродження в його лавах.

Чималий інтерес дана проблема викликала у представників російської революційно-демократичної й марксистської думки першої третини ХХ ст. Особливої ж актуальності вона набула в більшовиків після закінчення громадянської війни в Росії. Це цілком зрозуміло: аналогами французьких якобінців, або ж, принаймні, їхніми історичними послідовниками в умовах революційної Росії вважали себе саме більшовики. Сумний приклад якобінців, які зуміли придушити внутрішню контрреволюцію й відбити іноземну інтервенцію, однак не змогли впоратись із змовою у власних лавах, не міг не враховуватися більшовиками, що діяли в подібній історичній ситуації. Саме в такий спосіб і виникло питання щодо ймовірності встановлення «радянського термідору».

Мабуть, у найбільш сконцентрованому вигляді дану проблему сформулював один з більшовицьких лідерів К. Радек, який писав в 20-х рр.: *«Термідоріанська небезпека в СРСР – це небезпека перемоги капіталізму не шляхом повалення влади робітників і селян збройною інтервенцією світової буржуазії й не шляхом повстання капіталістичних елементів, а через повільне сповзання радянської влади з рейок пролетарської політики на шлях дрібнобуржуазний. Називаючи цю небезпеку переродження термідоріанською, ніхто не має на увазі, що повинні повторитися ті ж самі події, які розігралися під час французької революції. Порівняння це підкреслює, що, як у французькій революції, сили, які зупинили її розвиток, вийшли з партії якобінської, котра стояла на чолі революції, точнісінько так само в партії більшовицькій, що очолювала жовтневий переворот, можуть знайтися сили, які намагаються повернути колесо історії назад до капіталізму»².*

Вперше питання ймовірності «радянського термідору» було поставлене в умовах згорання політики «воєнного комунізму» й запровадження НЕПу, сприйнятого деякими групами більшовиків досить болісно - як повернення усунутих Жовтневою революцією капіталістичних відносин. У ході внутріпартійної боротьби 20-х – 30-х рр. риторика «термідоріанської небезпеки» використовувалася ворогуючими угрупованнями у ВКП(б) для ідеологічного

обґрунтування своїх владних претензій. Особливої «віртуозності» на цьому поприщі досяг один з більшовицьких лідерів, Л. Д. Троцький, що став автором найбільш послідовно розробленої концепції «радянського термідору».

Після утвердження сталінізму як ідеології радянського суспільства, що негативно позначилося, з-поміж іншого, і на розвитку суспільних наук, проблема «радянського термідору» надовго зникла з тематики наукових досліджень у СРСР. Водночас, за межами Радянського Союзу вивчення діяльності й теоретичної спадщини Л. Троцького породило цілий масив наукової й публіцистичної літератури³, у яких розглядаються, у тому числі, роботи останніх років його життя, присвячені переважно питанням еволюції соціально-економічного й політичного устрою СРСР. Насамперед, варто відзначити фундаментальну трилогію І. Дойчера, з якої, на жаль, російською мовою видані лише частина другого й третій том⁴, присвячену дослідженню біографії Л. Троцького і його творчості.

У Радянському Союзі інтерес до даної проблеми знову відродився лише наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Для робіт цього періоду, як правило, характерним є поєднання обов'язкової критики Л. Троцького за «заперечення будь-яких позитивних завоювань СРСР», за «заклики до повстання робітників СРСР проти влади» з обережним визнанням очевидних заслуг теоретика у формуванні «антисталінського» напрямку марксизму⁵.

Доцільно відзначити, що політика «перебудови» у Радянському Союзі, яка спочатку інтерпретувалася її ініціаторами в дусі «відродження ідей і традицій Жовтня», а згодом сприймалася в суспільстві як горбачовський варіант «термідору», поставила на порядок денний наукових досліджень питання хронологічних рамок та етапів Жовтневої революції. Нерідко дане питання пов'язувалось із проблематикою «радянського термідору»⁶, що безпосередньо або опосередковано відсылало дослідників до відповідних розробок Троцького.

У середині 90-х рр. інтерес до теоретичної спадщини Л. Троцького в Росії та країнах СНД лише посилювався внаслідок краху світової системи «реального соціалізму» і проведеної зусиллями ініціаторів ліберальних реформ реставрації відносин «дикого капіталізму». Наприклад, у листопаді 1994 р. в Москві відбулася міжнародна наукова конференція «Ідейна спадщина

Троцького: історія, сучасність»⁷, на якій різними учасниками відзначалося, що «неможливо зрозуміти сталінізм, не використовуючи метод Троцького як відповідний елемент теоретичного аналізу», а також, що «ліва опозиція на початку 20-х років і роботи Троцького являли собою єдиний в Росії тих часів марксистський напрям, який протипоставив сталінізму свою ідейну програму з усіх корінних питань світового революційного процесу й соціалістичного будівництва в СРСР»⁸.

Водночас, переважна більшість публікацій, присвячених даній проблематиці, виявилася в середині 90-х рр. витиснута з офіційних академічних видань у неформальні журнали й збірники, які видавалися групами вчених-марксистів (як, наприклад, російський суспільно-політичний й аналітичний журнал «Альтернативи») або політичними партіями (український теоретичний і суспільно-політичний журнал Соцпартії «Вибір» і т. ін.).

Варто додати, що в українському суспільстві в 2005-2006 рр. відродження певного інтересу (правда не на науковому рівні, а на побутовому й рівні ЗМІ) до проблеми «термідоріанської реакції» як закономірного етапу будь-якого революційного процесу, було викликано кризою очікувань, пов'язаних з т.зв. «помаранчевою революцією» та її наслідками.

У цілому ж необхідно підкреслити, що теоретична спадщина Л. Троцького на пострадянському просторі (попри те, що на початку 90-х рр. минулого століття було видано чимало його робіт) є недостатньо осмисленою. Викликано це, головним чином, двома факторами.

По-перше, істотну роль відіграє певний стереотип мислення. Починаючи з кінця 20-х - 30-х рр. роботи Троцького і його послідовників були вилучені з переважної більшості бібліотечних фондів. До кінця 80-х рр. вони були недоступні не лише масовому читачеві, але й багатьом дослідникам. Як правомірно відзначав російський науковець О. Тарасов, навіть в академічних виданнях ідеї Троцького (зокрема, теорія «перманентної революції»⁹) абсолютно ненауково тлумачилися лише як «експорт революцій» та ін. Критика Троцьким сталінського режиму (власне концепція «радянського термідору») взагалі в радянський час практично не згадувалася. Фактично нерідко й сьогодні зберігається ситуація, про яку говорилося на вже згаданій науковій конференції в 1994 р.: «...серед науковців і політичних діячів продовжують панувати

сталінські штампи, а те й пряма неправда щодо теоретичної й практичної діяльності Троцького»¹⁰.

По-друге, досить важливим є те, що критика Троцьким сталінізму носила лівомарксистський характер. Саме цією обставиною пояснюються два істотних моменти. Перший: дана критика була в дечому половинчастою й непослідовною (особливо щодо аналізу соціальної суті радянської держави). Другий: порівняно слабка обізнаність громадськості з концепцією Троцького обумовлена також тим, що після 1991 р. всі інші напрямки антитоталітарної критики, крім ліберального, фактично були вилучені з наукового й науково-публіцистичного обігу, найчастіше, з суто кон'юнктурних міркувань.

Таким чином, за влучним висловом російського дослідника М. Воейкова, «для буржуазно-демократичних політологів і прокапіталістичних інтелектуалів Троцький – революціонер гірший за Леніна, охоплений своєю ідеєю світової революції, лівий радикал найкрутішого замісу. Природно, що представники цього табору здебільшого не тільки не вивчали робіт Троцького, але й «принципово» не бажають цього робити. Діячі протилежного табору... ще з більшою люттю не сприймають Троцького й також «принципово» не хочуть його читати»¹¹.

Крім цього, варто пам'ятати, що багато теоретичних положень у троцькізмі диктувалися логікою внутріпартійної боротьби, і, відповідно, вимагає досить обережного підходу з боку дослідника. Зокрема, приймаючи, здебільшого, антибюрократичні пасажі Троцького, не слід забувати про те, що саме ним у роки громадянської війни в Росії найповніше насаджувалися адміністрування, централізація апарату й той самий бюрократизм. І в цьому плані не можна не погодитись з російським дослідником К. Ширинею, що «Троцький, як ідеолог, політик й особистість, дійсно витканий з суперечностей»¹².

Втім, попри усвідомлення всіх цих труднощів, пов'язаних із неоднозначністю фігури самого Л. Троцького, цілком доцільно відзначити його, як одного з найяскравіших теоретиків лівомарксистської критики сталінської моделі соціалізму. Названий вище К. Шириня небезпідставно відзначав, що «Троцький – той діяч, що одним з перших у лавах комуністичного руху побачив початок хвороби бюрократизації й повів боротьбу проти Сталіна й сталінізму, що втілювали згубну для соціалізму тенденцію»¹³.

Поза будь-якими сумнівами, багато в чому саме Троцькому вдалося перенести спрямованість розчарувань ліводемократичної інтелігенції Заходу з безпосередньо «соціалізму» на більш вузький об'єкт - «сталінізм». До того ж, можна сміливо стверджувати, що певні аспекти теорії Троцького вплинули на так званий «антиавторитарний комунізм» - сукупність модних в 50-х - 60-х рр. ідейно-теоретичних новацій «нових лівих».

Однак, звернімося до 20-х рр. минулого століття, коли примара термідоріанської загрози буквально нависала над більшовиками. Дана загроза розглядалася їхніми лідерами в двох можливих варіантах:

1) КРАЙНЄ ЗАГОСТРЕННЯ БОРОТЬБИ ФРАКЦІЙ У ПАРТІЇ З НАСТУПНИМ МОЖЛИВИМ ЇЇ РОЗКОЛОМ, ЩО, БЕЗУМОВНО, ОБЕЗЗБРОЇЛО Б ВКП(б) ТА РАДЯНСЬКИЙ УРЯД ПЕРЕД ІМОВІРНОЮ ЗМОВОЮ З БОКУ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИХ СИЛ Й/АБО ІНОЗЕМНОЮ ІНТЕРВЕНЦІЄЮ.

Слід зазначити, що саме побоювання розколу викликало сумнозвісну резолюцію ЦК щодо заборони фракцій і міжфракційної боротьби, що створила передумови для встановлення в майбутньому єдиновладдя в партії. Острах можливого розколу ВКП(б) внаслідок загострення боротьби більшовицьких лідерів за владу читається між рядків відомого ленінського «Листа до з'їзду». Нарешті, необхідністю збереження єдності партійних лав в умовах ворожого зовнішнього оточення мотивувало розгром суперників угруповання Сталіна.

2) ПЕРЕРОДЖЕННЯ КЕРІВНИЦТВА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПАРТІЇ І ЇЇ «КАПІТУЛЯЦІЯ» ПЕРЕД НОВОЮ БУРЖУАЗІЄЮ ВНАСЛІДОК:

- БЮРОКРАТИЗАЦІЇ АПАРАТУ, ЙОГО ВІДРИВУ ЯК ВІД ТРУДЯЩИХ МАС У ЦІЛОМУ, ТАК І ВІД РЯДОВИХ ПАРТІЙЦІВ ЗОКРЕМА;
- «БУРЖУАЗНОГО ПЕРЕРОДЖЕННЯ» БІЛЬШОВИЗМУ В УМОВАХ НЕПУ.

Власне, аналіз другого варіанту «термідоріанської» загрози й був найбільш розроблений у працях Л. Троцького.

Перед розглядом еволюції троцькістської концепції «радянського термідору» варто висловити одне застереження. Деякі дослідники (як російські, так і закордонні) часом схильні дещо штучно, як нам виявляється, дробити єдину концепцію на складові частини (наприклад, «радянський термідор», «радянський брюмер», «радянський бонапартизм»), вважаючи кожен з них ледь не

окремим, нехай суперечливим, проте цілісним вченням. Так, наприклад, названий вище І. Дойчер стверджував, що в 1928 р. Троцький, усвідомивши подальшу неспроможність концепції «радянського терміду», практично від неї відмовився¹⁴. Схожої точки зору дотримувались радянські дослідники В. Козлов і А. Ненароков. Останні, зокрема, припускалися думки, що власне концепція «радянського терміду», як породження середини 20-х рр., уже в 1928-1929 р. змінилася ідеєю «радянського брюмера», а на початку 30-х рр. Троцьким був констатований «радянський бонапартизм» як dokonаний факт, і, водночас, соціологічне визначення сталінського режиму¹⁵.

Дійсно, на різних етапах внутріпартійної боротьби, а потім і життя у вигнанні Л.Троцький у своїх працях по-різному вживав термін «терміду», часом доповнюючи його поняттями «брюмер» й/або «бонапартизм». Найчастіше (як, наприклад, у переписці 1928 р., у роботі «Зраджена революція»), вони співіснують в одному тексті, доповнюючи й уточнюючи один одного. В інших роботах (як в останній праці Троцького «Сталін»), навпаки, терміни «брюмер», «бонапартизм» майже не згадуються. Поняття «терміду» пройшло в Троцького протягом півтори десятиліття значну трансформацію, що нерідко диктувалося тактичними міркуваннями, або необхідністю обґрунтування вибору тієї чи іншої моделі поведінки для троцькістської опозиції у швидкоплинних умовах радянської дійсності. Однак саме слово «терміду», як загальне, що позначає певний історичний процес, вживалося теоретиком найчастіше. Тому автор даної статті, безумовно погоджуючись із думками щодо внутрішньої суперечливості концепції Л. Троцького, вважає, втім, можливим простежити її еволюцію як цілісної ідейної теорії протягом середини 20-х - 30-х рр. ХХ ст. Отож, у статті вживатиметься термін «радянський терміду» у широкому його розумінні.

Зі значної за обсягом теоретичної спадщини Л. Троцького вважаємо за необхідне зупинитися насамперед на роботах «Новий курс»¹⁶, «Сталінська школа фальсифікацій»¹⁷, «Мое життя»¹⁸, «Зраджена революція»¹⁹ й «Сталін»²⁰, а також деяких документах 1928 р., які складають частину його епістолярної спадщини²¹, оскільки саме названі праці значною мірою дозволяють простежити розвиток троцькістської концепції «радянського терміду» в 20-х - 30-х рр. ХХ ст.

У січні 1924 р. Л. Троцький випустив брошуру «Новий курс» із викладом основних положень своєї платформи. Уже в даній роботі пролунали перші застереження щодо можливих перспектив майбутнього переродження більшовицької партії. Зокрема, стверджувалося наступне: *«Після завоювання влади починається швидкий ріст партії й навіть нездорове її розбухання. До неї, як до могутнього магніту, тяжіють не лише малосвідомі елементи трудящих, але і явно чужинні елементи: службисти, кар'єристи й політичні приживали. У цей досить хаотичний період партія зберігається як більшовицька партія тільки силою фактичної внутрішньої диктатури «старої гвардії», що перевірила себе через Жовтень»*²².

Троцький, відчуваючи дедалі сильніше відчуження з боку більшості в ЦК і Політбюро, намагався спертися на маси «партійного молодняка», тобто на тих, хто поповнив лави партії після Жовтневої революції. Він досить різко виступив із закликом демократизації внутріпартійного життя й уперше завдав удару по партійній бюрократії, одночасно намагаючись захиститися від справедливих звинувачень на свою адресу щодо персональної провини у насаджуванні адміністрування й централізму під час громадянської війни: *«Бюрократичність – не випадкова риса окремих провінційних організацій, а загальне явище... Воно зовсім не є «пережитком» військового періоду, а являє собою результат перенесення на партію методів і прийомів адміністрування, накопичених саме протягом останніх років. Бюрократизм військового періоду, яких би в окремих випадках потворних форм він не набував, уявляється дитячим у порівнянні з нинішнім бюрократизмом, що склався в умовах мирного розвитку, коли партійний апарат, незважаючи на ідейний ріст партії, продовжував завзято думати й вирішувати за неї»*²³. Троцький поставив риторичне запитання й сам спробував дати на нього відповідь: *«Чи містить у собі бюрократизм небезпеку переродження чи ні? Було б сліпотою цю небезпеку заперечувати. Бюрократизація... погрожує відривом від маси, зосередженням усієї уваги на питаннях керування, відбору, переміщення, звуженням поля зору, послабленням революційного чуття...»*²⁴.

Варто відзначити, що Троцький, правильно відзначаючи наслідки (бюрократизацію й самоізоляцією партапарату), проте, не цілком чітко усвідомлював причини даного явища, вважаючи його

результатом різнорідності соціального складу партії, недостатньою кількістю робітників у її керівництві, з одного боку, і слабким розвитком промисловості, з іншого. Так, у тій же роботі він відзначав, що *«лише четверта частина (партійних лав – А. М.)... складається із пролетарів, що працюють за верстатом. Інакше кажучи, джерелом бюрократизму в партії є зростаюче пересування уваги й сил убік урядових апаратів й установ при недостатньо швидкому рості промисловості»*²⁵. Логіка думок теоретика була досить простою й укладалася в рамки марксистського підходу, однак власне рецепт лікування від «хвороби бюрократизації» навряд чи можна вважати ефективним: за Троцьким, досить збільшити відсоток класово свідомих робітників у партії в цілому та її керівництві зокрема, а також усіляко розвивати промисловість аж до повного задоволення запитів населення, негативні явища зникнуть самі по собі. Подібне спрощення (свідоме або несвідоме, питання інше) у стилі класичного марксизму причин зростання «термідоріанської» загрози характерне й для подальших робіт теоретика. За припущенням К. Ширині, саме таке, «вульгарно-класове» пояснення давало можливість Троцькому виступити проти керівництва ВКП(б), як, нібито, провідників впливу колишніх експлуататорських прошарків²⁶.

Цілком усвідомлюючи дві головні небезпеки як наслідки переродження партії (диктатура й розкол), Троцький, проте, вважав, що є можливість третього шляху, щоб уникнути даних небезпек: *«Для запобігання цього потрібно, щоб керівні партійні органи прислухалися до голосу широких партійних мас, не вважали будь-яку критику проявом фракційності й не штовхали... сумлінних і дисциплінованих партійців на шлях фракційності»*²⁷.

Безперечно, звинувачення в переродженні, бюрократизації партапарату, стало одним з найбільш істотних щодо сталінського керівництва ВКП(б). Крім нього, другим китом, на якому базувалася троцькістська концепція «радянського термідору», була критика теорії «соціалізму в окремо взятій країні», здійснювана з позицій ідеї «перманентної революції».

Нагадаємо: теорія «перманентної революції» Л. Троцького являла собою неоднозначний, досить суб'єктивний методологічний підхід до оцінки революційного й національно-визвольного рухів. Зокрема, Троцьким стверджувалося, що *«соціалістична революція*

*починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. ...вона не одержує свого завершення до остаточного тріумфу нового суспільства на всій планеті. ...Світовий поділ праці, залежність... від іноземної техніки, залежність продуктивних сил Європи від азійської сировини і та ін. роблять побудову самостійного соціалістичного суспільства неможливим у жодній із країн світу»*²⁸.

Вперше сформульована ще на початку століття, теорія «перманентної революції» стала основною ідеологічною зброєю троцькістської опозиції в її боротьбі проти опонентів у керівництві ВКП(б) і Комінтерну. Підкреслюючи, що пролетарська влада ні за яких умов не зможе втриматися в межах однієї країни при збереженні капіталістичних відносин у решті країн світу, Троцький особливо різко критикував положення про можливість побудови соціалістичного суспільства в межах СРСР. Він був упевнений, що звісна економічна відсталість Радянської держави тим більше зумовлює її залежність від світової капіталістичної економіки, що неминуче викличе посилення внутрішніх протиріч й, в остаточному підсумку, відродження капіталізму²⁹.

Пік напруги в ході внутріпартійної боротьби в СРСР припав на літо-осінь 1927 р. Вже в 1932 р. у Берліні вийшла книга Л. Троцького «Сталінська школа фальсифікацій», в якій, серед іншого, наводилася стенограма його виступів на засіданні Центральної контрольної комісії в червні 1927 р. На даному засіданні, зокрема, ним у черговий раз були повторені звинувачення в «переродженні», кинуті на адресу партапарату, критика теорії побудови соціалізму в окремо взятій країні та ін., щоправда, висловлені надзвичайно різким тоном. Троцький відкрито звинуватив партійну бюрократію в «термідоріанстві», тобто в тому, що вона поступається позиціями перед наступом радянською дрібною буржуазією. Дійсно, як зазначалося вище, відродження ринкових, товарно-грошових відносин у процесі становлення й розвитку НЕПу викликало вкрай негативне ставлення в радикально налаштованих більшовиків (причому не тільки в середовищі троцькістів), які оцінювали даний факт як «капітуляцію перед капіталом». У тих умовах Троцький, на словах виступаючи проти механічного копіювання схем, щиро вважав (по суті, приміряючи до подій в Росії «класичну» схему Великої Французької революції), що «термідоріанська реакція» у СРСР вже

найближчим часом погрожує набути явного характеру відродження капіталізму, а політично супроводжуватиметься ліквідацією влади Рад і більшовицької партії.

При цьому характерно, що в партійно-державній бюрократії Троцький у той час ще не бачив самостійної політичної сили зі своїми специфічними інтересами, вважаючи її лише «капітулянтським» прошарком, який полегшує захоплення влади новою радянською буржуазією й реставрацію капіталізму. Водночас, деякі його вислови свідчать, що право представляти «дух Жовтня 1917 р.», «справжній» більшовизм у «термідоріанській» ВКП(б) він вже тоді залишав тільки за собою та своїми прихильниками, проводячи прямі аналогії між усуненням троцькістів з керівництва партією та знищенням робесп'єристів у 1794 р. Зокрема, теоретик заявляв наступне: *«Потрібно, щоб пролетаріат зрозумів, що у певний історичний період, особливо при помилковій політиці керівництва, радянська держава може стати апаратом, через який влада буде зрушена із пролетарської бази й наблизиться до буржуазії, яка потім остаточно відкине радянську оболонку й перетворить свою владу на бонапартистську. ...Реальна небезпека йде праворуч – не з правого крила нашої партії, - праве крило партії є лише передавальним механізмом, - справжня небезпека, корінна небезпека, йде з боку піднімаючих голову буржуазних класів... Коли в нас кажуть «термідоріанці», - то думають, що це лайка. Думають, що це були завзяті контрреволюціонери, свідомі прихильники королівської влади та інше. Нічого подібного! Термідоріанці були якобінцями, які тільки поправляли. Якобінська організація, - тодішні більшовики, - під тиском класових протиріч за короткий термін дійшла до переконання у необхідності знищити Робесп'єра. І ви думаєте, що наступного дня після 9 термідора вони сказали собі: тепер ми передали владу до рук буржуазії? Нічого подібного! ... Вони казали: ми знищили купку людей, які порушували в партії спокій, а тепер, після загибелі їх, революція восторжествує остаточно...»³⁰.*

Восени 1927 р. Троцький був виключений зі складу ЦК, а потім із ВКП(б). Незабаром почалося його знамените «алма-атинське заслання» 1928 р., яке ознаменувалося подальшою розробкою концепції «радянського термідора».

Як відомо, головним каменем спотикання в запеклій внутрішньополітичній боротьбі в керівництві ВКП(б), яка

розгорнулася в 20-і роки, після смерті В. Леніна, стало ставлення до економічної політики радянської держави. Прихильники Троцького підтримували курс на «надіндустріалізацію» у промисловості та сильний податковий тиск на сільського виробника-«одноосібника». Сталін же до 1928 р. з тактичних міркувань схилився до підтримки ідей лідера «правого» крила партії – Бухаріна – щодо збалансованого розвитку промисловості й сільського господарства.

Однак в Алма-Аті Троцького застали перші передумови сталінського «великого перелому». Розрив Сталіна з Бухарінім і початок ліворадикальних перетворень у країні викликали здивування в Троцького та розгубленість у більшості його прихильників (недарма наприкінці 20-х – в 30-х рр. більшість троцькістів покинули його платформу й повернулися в партію). Фактично зник ґрунт для одного з головних звинувачень на адресу Сталіна – у підтримці приватного сільського виробника. У промисловості також з'являлися перші ознаки, по суті, переходу до троцькістської ідеї «надіндустріалізації». Таким чином, Л. Троцький був змушений певною мірою переглянути свій погляд на сталінський курс: саме тоді з'явилося двоїсте ставлення троцькістів до політики СРСР. Це не могло не проявитися як у програмних документах Троцького, так і в його приватному листуванні.

Так, в одному із циркулярних листів своїм прихильникам лідер опозиції відзначав: *«Чи готові ми підтримати нинішнє офіційне зрушення? Безумовно. Всіма силами й засобами. Чи вважаємо ми, що це зрушення збільшує шанси оздоровлення партії без надто великих потрясінь? Вважаємо. Чи готові ми сприяти саме цьому шляху? Усіляко й цілком»³¹.* Водночас, насторожене ставлення до нової політики партії в місті та селі в Троцького залишилося. По-перше, він не вірив, що даний «лівий курс» являє собою щось історично довготривале, нову стратегічну перспективу радянського керівництва. Навпаки, Троцький гадав, що має місце не «лівий курс», а «лівий зигзаг», тобто тактичний маневр партійних вождів під тиском троцькістської опозиції й робочих мас. По-друге, висловлював виразний скепсис відносно практичної спроможності партійної бюрократії здійснювати «лівий курс» зверху, «за циркуляром». Тому, на його думку, «термідоріанська» небезпека не лише не зведена до мінімуму, але, навпаки, зросла. Втім, у той період теоретик виразно осаджував багатьох

прихильників, які думали, що «*наша партія стала термідоріанською і начебто термідор, тобто контрреволюційний переворот, уже відбувся*»³². Час ішов, а сталінський «лівий курс» не тільки не згортався, але й дедалі поглиблювався. Згодом, компенсуючи своєю знаменитою іронією зростаючу розгубленість троцькістів, їхній лідер навіть висловлював думку, що Сталін, перейшовши на економічну платформу «лівої опозиції», фактично став «квазітроцькістом».

Спробою по-новому розставити теоретичні акценти в змінених умовах став циркулярний лист Троцького своїм прихильникам від 21 жовтня 1928 р. Якщо раніше головним претендентом на роль «термідоріанців» вважалася група Бухаріна, яка неминуче повинна була перемогти Сталіна й очолити безпосередню реставрацію капіталізму, то відтепер у концепції Троцького переможеним «бухарінцям» була відведена набагато скромніша роль. З іншого боку, проголошувати «термідоріанцями» Сталіна і його оточення, які нещодавно ініціювали проведення «лівого курсу», було нелогічним. Тому лідер опозиції оголосив сталінський режим, який встановлювався в країні, лише тимчасовим явищем, свого роду перехідним етапом, що веде до «бонапартизму». Причому, будучи не в змозі відмовитися від «класичної» термідоріанської схеми, Л. Троцький дійшов висновку, що майбутнього диктатора, який реставрує капіталізм, може висунути лише армія: *«Історична роль сталінізми полягає в тому, що по її спині влада скочується або сповзає від пролетаріату до буржуазії... для перемоги й для утримання перемоги буржуазії знадобилася б вища, виключно військова концентрація влади... причому безпосередньою опорою такої влади слугував би новий власник, що піднімається, у нас – сільський куркуль... У термідоріанському, особливо ж у завершеному бонапартистському перевороті величезну роль... відіграє армія»*³³.

Теоретик відчайдушно шукав можливих претендентів на роль «російського Бонапарта», відзначаючи, втім, що справа зовсім не в конкретних персоналіях: *«Ось вам...кандидат у Бонапарти: Клим (Ворошилов – А. М.)... Бонапарт буде третього татунку, але це не заводить йому зарізати революцію...Та справа й не в Клімі: якщо не він, так Будьонний. У Бонапартах нестачі не буде»*³⁴.

У підсумку ж Троцький дійшов безрадісного для опозиції висновку: *«перемога правих вела б прямо, а перемога центристів -*

зигзагом на термідоріансько-бонапартистський шлях»; проте Сталін все ж таки кращий за Бухаріна або безіменного майбутнього «Бонапарта», оскільки *«центристи не хочуть відкрито рвати з робітниками...»*³⁵. Щоправда, для самих опозиціонерів, їхнього особистого майбутнього конкретні персоналії при владі вагомої ролі не гратимуть, тому що у своїй боротьбі з «правими» група Сталіна ніколи не захоче спертися на опозицію (у крайньому випадку – лише на перебіжчиків, які залишили її лави). По суті, попри зроблене застереження про те, хто «кращий», а хто «гірший», позиція Л. Троцького в даному питанні була явно безальтернативною, оскільки *«перетворення лівого зигзага на лівий курс не виключене...за однієї невеличкої умови: за зростаючої активності мас і зростаючого впливу опозиції на ці маси»*³⁶. Однак, оскільки навіть найоптимістичніші представники «лівої опозиції» навряд чи ризикнули б пророчити подібну райдужну перспективу найближчим часом, тому підтекст висновків з даного циркулярного листа читався досить прозоро: як кажуть, «чума на вас обох...».

У 1929 р. Л. Троцький був висланий за межі країни. Саме за рубежем були опубліковані його подальші теоретичні розробки, серед яких центральне місце займала концепція «радянського термідору». Навіть роботи автобіографічного жанру, які, здавалося б, не потребують особливого теоретизування, у Троцького також просякнуті духом боротьби з «термідором». Не стало виключенням «Моє життя», що вийшло вперше в Берліні в 1930 р. У ньому, щоправда, Л. Троцький не намагався дати глибокий аналіз причин «термідоріанських» змін в СРСР, обмежуючись етюдом у психоаналітичному дусі, «приправленому» класовим підходом: *«Є... у партії й у державі великий прошарок революціонерів, які хоча й вийшли в більшості з маси, але давно відірвалися від неї і становищем своїм протипоставлені їй. Класовий інстинкт уже вивітрився з них... їм не вистачає теоретичної стійкості й кругозору... В психології їх залишається чимало незахищених місць, через які... вільно проникають сторонні й ворожі ідейні впливи... Коли напруженість (революційних років – А. М.) відійшла... в них прокинулися, ожили й розгорнулися обивательські риси, симпатії й смаки самовдоволених чиновників»*³⁷. Саме до такої категорії революціонерів Троцький відносив Калініна, Ворошилова, Сталіна, Рикова та ін., що явно свідчило не стільки про його бажання дати об'єктивний аналіз причин трансформацій, які відбуваються в

партії, скільки про дещо наївну спробу переможеного заочно познущатися над переможцями.

Серед розмаїття робіт публіцистичного й епістолярного жанру, написаних ним в 30-х рр., виділяється видана в 1936 р. книга «Зраджена революція» (інша назва: «Що таке СРСР і куди він іде?»), яка являла собою фактично останнє здійснене Троцьким значне дослідження соціально-економічного й політичного розвитку Радянського Союзу. Автор статті схильний вважати дану роботу вершиною аналітичної й теоретичної думки Л. Троцького.

Існуючий у СРСР лад інтерпретувався ним у «Зрадженій революції» як певна, обумовлена протиріччям між революційною марксистською теорією й конкретно російською практикою післяреволюційного будівництва, перехідна форма між двома суспільно-економічними формаціями. Корінь зла, на думку теоретика, полягає в «бюрократичних деформаціях» радянського ладу. Чимало уваги у своїй книзі Л. Троцький відводив поясненню причин бюрократичного переродження радянської влади, втім, зводячи їх переважно до матеріально-виробничих факторів, тобто, багато в чому повторюючи й розширюючи свої вже озвучені думки й висновки. Зокрема, він відзначав наступне: *«Радянський термідор ми визначили, як перемогу бюрократії над масами... Основою бюрократичного командування є бідність суспільства на предмети споживання... Такий вихідний пункт влади радянської бюрократії. Вона «знає», кому давати, а хто повинен почекати... Нинішній стан виробництва ще дуже далекий від того, щоб забезпечити всіх усім необхідним. Але він вже достатній, щоб дати значні привілеї меншості та перетворити нерівність у батіг для підстьобування більшості...*

Поряд з економічним фактором... діє паралельно й політичний фактор в особі самої бюрократії. По суті своїй вона є насаджувачкою й охоронницею нерівності... Встановлюючи та охороняючи переваги меншості, вона знімає, зрозуміло, вершки для самої себе»³⁸.

Слід зазначити, що, характеризуючи Радянський Союз як «деформовану робітничу державу» перехідного типу між соціалізмом і капіталізмом, Троцький надалі одночасно різко протестував проти спроб ряду зарубіжних марксистів (у тому числі й своїх послідовників) оцінити радянський лад як «державний капіталізм». Навпаки, він усіляко підкреслював саме соціалістичну

основу радянської економіки, зрозуміло, спотвореної політичним пануванням бюрократії.

Вельми цікавою є прогнозна частина книги Троцького, у якій він намагався проаналізувати можливі альтернативні шляхи розвитку СРСР у найближчому і/або віддаленому майбутньому. Зокрема, теоретик виділяв два основних гіпотетичних варіанти розвитку радянського суспільства:

1. Перехід до соціалізму. Цей шлях передбачав докорінне виправлення помилок, допущених у ході державного будівництва другої половини 20-х – 30-х рр. При цьому, шляхом механічного усунення Й. Сталіна (до чого закликала багато «гарячих голів» з числа молодих троцькістів) вирішити дане завдання неможливо, оскільки його місце автоматично займе хто-небудь із найближчого оточення. Тому, за Троцьким, необхідна «друга революція», яка вирве владу з рук бюрократичної верхівки й поверне її робітникам. Для повалення радянської бюрократії потрібна наявність нової революційної партії більшовицького (ленінського) типу³⁹. Ця партія, узявши владу, повинна розгромити державний апарат, провести його масове чищення, скасувати привілеї й чини, запроваджені для партдержапарату в 30-х рр., демократизувати самі засади управління. При цьому, як припускав Л.Троцький, у сфері економіки ніяких революційних заходів здійснювати не доведеться, оскільки державна власність і планова економіка, які складають, на думку теоретика, основу соціалізму, вже є в наявності.

Очевидно, що в цьому проявилася певна непослідовність (або ж навпаки, послідовність старого революціонера-марксиста, який не бажав відмовлятися від основ світогляду?) троцькістської концепції побудови соціалізму. Навіть у роки сталінських колективізації та індустріалізації, люто критикуючи політичні репресії проти «старої більшовицької гвардії», силові методи створення колгоспно-радгоспної системи на селі й проведення індустріалізації, Троцький, проте, ніколи не ставив під сумнів саму доцільність курсу на встановлення тотальної планової командно-адміністративної системи⁴⁰. Нападаючи на сталінізм, він до кінця життя продовжував стверджувати, що навіть «деформована бюрократією робітнича держава» залишається на порядок більш прогресивною, ніж сучасні їй буржуазні й буржуазно-демократичні, а, тим більше, фашистські суспільства Заходу. Своєї думки

теоретик не змінив і після підписання радянсько-німецького пакту 1939 р.⁴¹.

2. Реставрація капіталізму. Дана можливість також розглядалася Л. Троцьким (хоча останній, сповнений характерних для того часу ілюзій щодо активності й революційності радянського, як і загалом світового, робітничого класу, вважав її менш ймовірною). Втім, деякі слова теоретика звучать майже пророчо, оскільки сьогодні, через півтора десятиліття після розпаду СРСР, ми здатні оцінити їх по-іншому, ніж сучасники автора. Він писав: *«Крах радянського режиму неминуче привів би до краху планового господарства, і, тим самим, до скасування державної власності. Примусовий зв'язок між трестами й заводами всередині трестів розпався б. Найбільш процвітаючі підприємства поквалилися б вийти на самостійну дорогу. Вони могли б перетворитися на акціонерні компанії або знайти іншу перехідну форму власності... Одночасно та ще легше розпалися б колгоспи. Падіння нинішньої бюрократичної диктатури, без заміни її новою соціалістичною владою, означало б, таким чином, повернення до капіталістичних відносин, при катастрофічному занепаді господарства й культури.*

...Якби... правлячу радянську касту скинула буржуазна партія, вона знайшла б чимало готових слуг серед нинішніх бюрократів, адміністраторів, техніків, директорів, партійних секретарів, взагалі привілейованих верхів. ... Головним завданням нової влади було б, однак, відновлення приватної власності на засоби виробництва. Насамперед, необхідним було б створення умов для виділення зі слабких колгоспів міцних фермерів і для перетворення сильних колгоспів на виробничі кооперативи буржуазного типу, сільськогосподарські акціонерні компанії. У галузі промисловій денационалізація почалася б із підприємств легкої й харчової промисловості. Планове начало перетворилося б на перехідний період у серію компромісів між державною владою й окремими «корпораціями», тобто потенційними власниками з числа радянських капітанів промисловості, колишніх власників-емігрантів й іноземних капіталістів»⁴². Як бачимо, помиляючись у деталях (що не дивно, з огляду на кількість років, які пролягли між прогнозом і його виконанням), Троцький, проте, виявився напрочуд точним у пророкуванні основних тенденцій можливої капіталістичної реставрації.

Окрім двох основних альтернатив розвитку СРСР, розглядався Л. Троцьким і третій, свого роду проміжний варіант:

3. Збереження status quo, тобто консервація пануючих у Радянському Союзі 30-х рр. політичних і соціально-економічних відносин протягом невизначеного проміжку часу. У цих умовах ПРАВЛЯЧА БЮРОКРАТІЯ Й НАДАЛІ ПРОДОВЖУЄ ВИСТУПАТИ ОХОРОНЦЕМ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ, КОМПЕНСУЮЧИ ВІДСУТНІСТЬ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ СЕРІЄЮ ПРИВІЛЕЙ «ДЛЯ СВОЇХ». ОДНАК В ПОДАЛЬШОМУ ВОНА БУДЕ ШУКАТИ МОЖЛИВОСТІ ПЕРЕВЕСТИ ПРИВІЛЕЙ В МАЙНОВІ ПРАВА, ОСКІЛЬКИ «ПРИВІЛЕЙ МАЮТЬ ПІВЦІНИ, ЯКЩО ЇХ НЕ МОЖНА ЗАЛИШИТИ В СПАДЩИНУ ДІТЯМ». ТАКИМ ЧИНОМ, БЮРОКРАТІЯ НЕВПИННО ПЕРЕТВОРЮВАТИМЕТЬСЯ НА НОВИЙ ІМУЩИЙ КЛАС. Тому дана альтернатива не може зберігатися нескінченно довго й рано чи пізно також повинна завершитися або реставрацією капіталізму, або новою соціалістичною революцією (тобто вибором між першим або другим варіантами).

Певні зміни відбулися в поглядах Троцького на суть політичного режиму в СРСР. Якщо раніше, у своїй полеміці кінця 20-х рр., він вважав його «термідоріанським режимом» в очікуванні приходу майбутнього «Бонапарта» із числа воєначальників РСЧА, то в «Зраженій революції» уже констатує завершення переходу до «бонапартизму» в Радянському Союзі. Саме «бонапартизмом» Л. Троцький оголосив сформований сталінський режим: *останній, «який піднімається над політично атомізованим суспільством, спирається на поліцейський й офіцерський корпуси й не допускає над собою ніякого контролю, представляє явну варіацію бонапартизму, нового, ще не баченого в історії типу... на фундаменті робочої держави, яка роздирається антагонізмом між організованою й озброєною радянською аристократією та беззбройними трудящими масами»⁴³.*

Незважаючи на те, що в «Зраженій революції» концепція «радянського термідору» фактично є найбільш глибоко й різнобічно розробленою, деякими дослідниками висловлювалася думка, що теоретичне оформлення даної концепції було Троцьким завершене в його біографічному дослідженні «Сталін»⁴⁴. Дійсно, один з розділів книги, який так і називається - «Термідор», майже повністю присвячений детальному порівнянню «російської» форми «термідору» з його французьким аналогом. Однак варто відмітити, що дане дослідження Троцького, на відміну від здійсненого в

«Зраженій революції», не носило комплексного характеру й переслідувало допоміжні цілі: пояснити, чому ж саме Сталін став «вождем термідору» в СРСР? Основна увага при цьому приділялася переважно наступному питанню: чому «радянський термідор», на відміну від його французького аналога, не привів до повної перемоги буржуазії й реставрації капіталістичних відносин, і, головне, чому не виправдалися попередні прогнози самого теоретика про те, що партійна бюрократія в СРСР - тільки «проміжна ланка», гробар революції, покликаний вручити владу в руки новій буржуазії.

Водночас, варто визнати, що саме у цій останній праці Л. Троцький зробив спробу найбільш чітко виписати соціальні й політичні функції прошарку радянської бюрократії, яку теоретик так довго не визнавав окремою суспільною верствою з власними специфічними інтересами та цілями. Отож, він зробив спробу виправити прогалини в попередніх розробках. Насамперед, відзначаючи, що в основі «радянського термідора» перебував виразний соціальний мотив партійного й державного чиновництва – *«скинути із себе спартанські обмеження першого періоду революції й...виправдати підростаючі привілеї бюрократії»*⁴⁵, Троцький, однак, підкреслював, що, на відміну від французького аналога, у Радянському Союзі «термідор» не привів до лібералізації в економічній сфері з однієї простої причини. Очевидно, вся справа в тому, що радянська бюрократія, яка звикла бачити себе монополістом у питаннях розподілу державного прибутку й матеріальних благ, аж ніяк не бажала ділитися ними з новою радянською буржуазією. Останнє було б неминучим у випадку подальшого поглиблення НЕПу, оскільки *«щодо додаткового продукту нації бюрократія й дрібна буржуазія є прямими конкурентами... Боротьба між бюрократією й дрібною буржуазією... становила основу політичної боротьби між сталінцями й так званими правими (групою Бухаріна – А. М.)»*⁴⁶.

Саме в констатації даного факту, на думку Л. Троцького, міститься відповідь на питання про причини непослідовності політики радянського керівництва в другій половині 20-х – 30-х рр.: бюрократія змушена була постійно лавірувати між буржуазією й пролетаріатом, то зближуючись із ними, то віддаляючись. Теоретик вважав, що виведена ним соціальна модель бездоганно описує радянську реальність: дрібна буржуазія й бюрократія *«ішли рука об*

*руку для того, щоб розбити опір пролетарського авангарду. Коли це завдання було виконано, між ними відкрилася невимірна боротьба. Однак самотужки розчавити... дрібну буржуазію... бюрократія не могла, їй необхідна була допомога пролетаріату. Звідси її напружена спроба видати свою боротьбу із дрібною буржуазією за додатковий продукт і за владу як боротьбу пролетаріату проти спроб капіталістичної реставрації»*⁴⁷.

По суті, весь курс на загальну колективізацію та індустріалізацію країни для Л. Троцького являв собою лише явище, зумовлене намаганням партійної бюрократії в боротьбі проти дрібної буржуазії спертися на пролетаріат. Однак, згортаючи демократію, чиновництво тим самим вже повело боротьбу не з буржуазією, а безпосередньо з робітничим класом. Таким чином, за Троцьким, радянська бюрократія зіграла в 20-х – 30-х рр. двоїсту роль: прогресивну *«у своїй варварській, групованій, конвульсивній боротьбі проти куркуля»*⁴⁸, з одного боку, і «термідоріанську», контрреволюційну в тому, що стосується її боротьби із пролетаріатом, з іншого.

Отже, підбиваючи підсумок усій суперечливій концепції Л. Д. Троцького, варто виділити її як сильні, так і слабкі сторони. І оцінюючи її прогнозно-аналітичну частину, не можна не відмітити, що перевага Троцького, яка полягала в його вмінні здійснити довгостроковий прогноз, аналіз стратегічних перспектив, наштотувалася на майже повну безпорадність у спробах передбачити події найближчого майбутнього. Марно підозрюючи загрозу «капіталістичної реставрації» у політично безправних «непмані» та «куркулі», довго розцінюючи Сталіна («геніальну бездарність») лише «термідоріанською» маріонеткою в руках «буржуазної партії», або вишукуючи майбутніх «бонапартів» серед командирів РСЧА, Троцький, по суті, прогледів становлення держави нового типу – тоталітарної. Вірний вульгарно-марксистському підходу, він ретельно відслідковував процентне співвідношення «пролетарських» і «непролетарських» елементів у партійно-державному апараті, і вбачав панацею від загрози реставрації капіталізму у збільшенні числа робітників при владі, не спроможний осягнути того факту, що бюрократія у будь-якому суспільстві носить до певної міри позакласовий характер і намагається задовольнити насамперед власні корпоративні інтереси. Навіть найбільш сильна частина його прогнозів (зокрема,

щодо варіантів розвитку «деформованої робітничої держави»), яку ми сьогодні правомірно можемо вважати свого роду «пророцтвом», очевидно, самим автором пророкувалась на більш коротку перспективу: ні Троцький, ні його тодішні соратники навіть у страшному сні не могли передбачити, що status quo розтягнеться більш ніж на п'ять десятиліть.

Взагалі, досить очевидними є й інші слабкі сторони концепції «радянського термідору». Серед них необхідно особливо відзначити:

- вульгарний соціологізм, відмічений багатьма дослідниками, який проявлявся в спробах вписати всі нюанси внутріпартійної боротьби 20-х - 30-х рр., а також еволюцію внутрішньої й зовнішньої політики Радянської держави в «прокрустове ложе» класової теорії;
- гіперболізацію активності й класової свідомості як радянського, так і світового робітничого класу;
- явно натягнуту спробу представити себе й своїх прихильників як єдине втілення демократичних традицій Жовтня 1917 р.;
- частий відхід Троцького від своїх же власних теоретичних розробок (як правило, під впливом тактичних міркувань в ході боротьби за владу в РСР).

Тим не менше, пророкування майбутньої реставрації капіталістичних відносин у Радянському Союзі, а також ролі, зіграної в цій реставрації партійно-господарською номенклатурою, поза будь-яким сумнівом, варто віднести до сильних сторін концепції «радянського термідору». Сьогодні ми можемо відзначити певну правоту теоретика, який вважав, що ГОЛОВНИМ СОЦІАЛЬНИМ СТИМУЛОМ РАДЯНСЬКОГО БЮРОКРАТА БУЛО БАЖАННЯ МАКСИМАЛЬНО ЗВІЛЬНИТИСЯ ВІД ОБМЕЖЕНЬ, НАКЛАДЕНИХ НА НЬОГО СИСТЕМОЮ, ПЕРЕТВОРИТИ ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАЙМАНОЮ ПОСАДОЮ ПРИВІЛЕЇ НА ДОВІЧНІ Й СПАДКОВІ (що, по суті, стало одним із глибинних мотивів «номенклатурних революцій» 1991 р. у радянських республіках).

Крім того, значення концепції Л. Троцького, безумовно, виходить за межі спроб уявити її лише в якості прикладу свого роду «марксистської футурології», створеної в конкретно-історичних умовах гострої політичної боротьби в окремо взятій країні. Концепцію «радянського термідору» варто розглядати в контексті

загального розвитку історії ідей ХХ ст., по-перше, як лівомарксистську відповідь на раціонально-критичну теорію бюрократії М. Вебера, а, по-друге, як рубіж нового етапу дискусії на одвічну тему про співвідношення соціалізму в теорії з соціалізмом в об'єктивній реальності.

Примітки:

¹ Богданов А. Красная Звезда // Вечер в 2217 году. (Утопия и антиутопия XX века). – М.: Прогресс, 1990. – С. 142 (Роман вперше було видано ще в 1903 р.).

² Цит. за: Письмо Радеку. 20 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – С. 204.

³ Див. докл.: Кокс М. Троцкий – его враги и друзья и советский кризис // Альтернативы. – 1995. - № 1. – С. 127-145.

⁴ Дойчер И. Троцкий в изгнании: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991. – 590 с.

⁵ Див.: Шириня К.К. Троцкий и Коминтерн // Новая и новейшая история. – 1991. - № 1. – С. 3-18. Щоправда, в тодішній атмосфері гласності й на фоні розвінчання сталінсько-брежнєвських стереотипів почали з'являтися й публікації іншого гатунку, у яких ідеї Л. Троцького трактувалися загалом як «антитоталітаризм», а його особистість – як демократична альтернатива Сталіну. По суті, в певних колах марксистські налаштованої інтелігенції почав формуватися новий культ, побудований на міфі «Троцький як «Антисталін»», і зумовлений некритичним оцінюванням діяльності Л. Троцького, замовчуванням її негативних аспектів (див, напр.: Панцов А.В. Лев Давидович Троцкий // Вопросы истории. – 1990. - № 5. – С. 65-87).

⁶ Тарасов А. Этапы революционного процесса // Альтернативы. – 1995. - № 4. – С. 157-165.

⁷ Див.: Воейков М. Вокруг идейного наследия Троцкого // Альтернативы. – 1995. - № 1. – С. 167-175.

⁸ Там само. – С. 173-174.

⁹ Тарасов А.Н., Черкасов Г.Ю., Шавшукова Т.В. Левые в России: от умеренных до экстремистов / Под ред. Верховского А.М. – М.: Институт экспериментальной социологии, 1997. – С. 69.

¹⁰ Воейков М. Вокруг идейного наследия Троцкого. – С. 168.

¹¹ Воейков М. Октябрь 1917-го с позиций теории «перманентной революции» и «закона комбинированного развития» Л. Троцкого // Вибір. – 1998. - № 1-2. – С. 134.

¹² Шириня К.К. Вказ. праця. – С. 3.

¹³ Там само. – С. 18.

¹⁴ Дойчер И. Вказ. праця. – С. 65.

¹⁵ Козлов В., Ненароков А. Лев Троцкий о Сталине и «российском термидоре». Некоторые исторические параллели // Троцкий Л.Д. Сталин.

В 2 т. Т I / Под. ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Терра-Тетта» - Политиздат, 1990. – С. IX-XII.

¹⁶ Троцкий Л.Д. Новый курс // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 164-204.

¹⁷ Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций: Поправки и дополнения к литературе эпигонов. – М.: Наука, 1990. – 336 с.

¹⁸ Троцкий Л.Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. Тт. 1 – 2. – М.: Панорама, 1991. – 624 с.

¹⁹ Троцкий Л.Д. Преданная революция. – М.: НИИ культуры, 1991. – 256 с.

²⁰ Троцкий Л.Д. Сталин. В 2 т. Т II / Под ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Терра-Тетта» - Политиздат, 1990. – 286 с.

²¹ Беседа начистоту с доброжелательным партийцем. 12 сентября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – С. 155-177; Заявление Шестому конгрессу Коммунистического Интернационала. 12 июля 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 90-105; Письмо Белобородову. 23 мая 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 53-64; Письмо Радеку.... – С. 197-204; Письмо чебоксарцам. 22 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 217-220; Циркулярное письмо. 9 мая 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – С. 42-47; Циркулярное письмо. 21 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 204-217.

²² Троцкий Л.Д. Новый курс. – С. 167.

²³ Там само. – С. 169-170.

²⁴ Там само. – С. 172.

²⁵ Там само. – С. 175.

²⁶ Ширина К.К. Вказ. праця. – С.13-14.

²⁷ Троцкий Л.Д. Новый курс. – С. 180.

²⁸ Троцкий Л.Д. Что же такое перманентная революция? (Основные положения) // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – С. 286-287.

²⁹ Ширина К.К. Вказ. праця. – С. 11.

³⁰ Там само. – С. 146-151.

³¹ Циркулярное письмо. 9 мая 1928 г. – С. 46.

³² Заявление Шестому конгрессу Коммунистического Интернационала...

³³ Циркулярное письмо. 21 октября 1928 г. – С. 207 -208.

³⁴ Там само. – С. 208.

³⁵ Там само. – С. 209.

³⁶ Письмо чебоксарцам. – С. 219.

³⁷ Троцкий Л.Д. Моя жизнь. – С. 477-478.

³⁸ Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 90-97.

³⁹ Довгий час, побоюючись звинувачення в розкольницькій діяльності, Троцький всіляко чинив опір тим своїм прихильникам, які вимагали розірвати організаційно з ВКП(б) (яка і так вже виключила більшість троцькістів зі своїх лав) і Комінтерном. У травні 1928 р. він заявляв: «...ми не давали ніякої подачки тим, хто намагався оголосити Жовтневу революцію ліквідованою, партію – термідоріанською, радянську державу –

буржуазною. Ми нещадно розірвали з прекрасними революціонерами (зинов'євцями – А.М.), коли знайшли у них зачатки курсу на другу партію. В Європі ми також рішуче вели боротьбу проти лінії на дві партії» (Письмо Белобородову... - С. 58-59).

⁴⁰ Ще перебуваючи в Алма-Аті, Троцький письмово яро полемізував з одним зі своїх опонентів. Відповідаючи на звинувачення останнього щодо того, що ідейним натхненником курсу на індустріалізацію і колективізацію виступила саме троцькістська опозиція, він заявив з неабияким сарказмом: «Що ж Ви не договориєте? Висновок повинен бути таким: рано... затіяли Жовтневу революцію. Треба б ще із сторіччя почекати. Створювати радвладу тільки для того, щоб у мужицькій країні утримувати мужицьку армію і щоб колективізація була тільки ширмою для отримання позик – ні, для такого результату витрати непомірно великі» (Беседа начистоту с доброжелательным партийцем. – С. 164). Загалом, свої частки відповідальності за жертви епохи «великого перелому» Троцький так і не визнав, стверджуючи вже на початку 30-х рр.: «Опозиція ніколи не бралася "в найкоротший строк наздогнати і перегнати" капіталістичний світ. Основною умовою індустріалізації ми завжди висували систематичне поліпшення становища робітничого класу. Колективізацію ми завжди ставили в залежність від індустріалізації. Соціалістичну перебудову селянських господарств ми мислили не інакше, як в перспективі десятиріч. Ми ніколи тому не вимагали ліквідації класів в рамках п'ятирічки» (цит. за: Симонов Н. О политическом автопортрете Льва Троцкого. К выходу в свет советского издания книги Л.Д. Троцкого "Моя жизнь. Опыт автобиографии" // Троцкий Л.Д. Моя жизнь. – С. 10).

⁴¹ Зокрема, в одному з листів того часу, полемізуючи з своїми прихильниками, Троцький не без іронії відзначав: «Товариші хочуть помститися Сталіну. Дуже добре. Але сьогодні ми слабкі, ми не можемо негайно повалити Кремль. Деякі товариші тоді намагаються одержати чисто словесне задоволення. Вони знімають з СРСР титул робітничої держави, як Сталін позбавляє ордена Леніна урядовця, який впав у немилість.... Марксистська соціологія й істерика абсолютно несумісні» (цит. за: Дойчер И. Вказ. праця. – С. 503).

⁴² Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 208-210.

⁴³ Там само. – С. 228-230.

⁴⁴ Козлов В., Ненароков А. Лев Троцкий о Сталине и «российском термидоре». Некоторые исторические параллели // Троцкий Л.Д. Сталин. В 2 т. Т I / Под. ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Терра-Тетта» - Политиздат, 1990. – С. IV.

⁴⁵ Троцкий Л.Д. Сталин. Т II. – С. 221.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – С. 224.

⁴⁸ Там само.

**Концепция «советского термидора»
в работах Л. Троцкого**

В своей статье автор исследует исторические условия возникновения концепции «советского термидора» и её эволюцию во второй половине 20-х – 30-х гг. XX века на примере некоторых работ Л. Троцкого.

Andriy Minaev

**The conception of the «soviet termidor»
in the works of L. Trotsky**

In his article the author explores the historical terms of the origin of the conception of the «soviet termidor» and its evolution in the second half of the 20's – the 30's of the XXth century on the example of some works of L. Trotsky.

УДК 323.27(470+571)«1917»

**Жовтень 1917 року: переворот чи революція?
(матеріали наукового семінару кафедри історії
нового та новітнього часу, 23 жовтня 2007 р.)**

23 жовтня 2007 р. відбулося чергове засідання наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Цього разу обговорювалася тема: **«Жовтень 1917 р.: переворот чи революція?»**. На науковому семінарі були присутні не лише співробітники кафедри-організатора, але його, як завжди, відвідали колеги з інших структурних підрозділів ЧНУ, інших вищих навчальних закладів міста Чернівці, а також представники студентства.

Відкриваючи засідання, керівник наукового семінару к.і.н., доцент кафедри **Є. В. Сахновський** відмітив наближення 90-річного ювілею непересічної події XX ст., яка багато в чому визначила характер і зміст цілого століття, і яка піддається сьогодні кардинальній переоцінці порівняно з історіографією радянської доби. Він зазначив, що винесена на обговорення тема є і методологічно значущою, і контрверсійною. Її висвітленню була присвячена доповідь завкафедрою історії нового та новітнього часу, доктора історичних наук, професора **О. І. Сича**.

На початку своєї доповіді д.і.н., проф. **О. І. Сич** вказав на характерну для останніх 10 – 15 років тенденцію, а саме: як у спеціальній історичній (аж до навчальної включно), так і у публіцистичній літературі, а також телевізійних програмах і радіопередачах замість загальноприйнятого в радянські часи терміну «Велика Жовтнева соціалістична революція» почав вживатися вислів «жовтневий (або більшовицький) переворот». Відповідно це супроводжувалося й кардинальною зміною оцінки самої події, що сталася в жовтні 1917-го – від беззастережно схвальної до майже однозначно негативної. Принагідно він зазначив, що заміна самого визначення змісту жовтневих подій 1917 р. (проте як і їх значення та наслідків) сталася не внаслідок

появи нових ґрунтовних теоретичних праць і широких наукових дискусій з переосмислення їх сутності та характеру, а переважно в результаті зміни суспільних настроїв, яка, в свою чергу, відбулася під впливом політичної боротьби, що розгорнулася в Радянському Союзі наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. та особливо після його розвалу. Причому ця зміна відбувалася не стихійно, як, на перший погляд, могло видаватися, а значною мірою була підготовлена й відповідним чином „спровокована” тими, хто відкрито почав виступати з антирадянських позицій, – від так званих демократів до націоналістів. Але спробуємо розібратися в цьому питанні спокійно, без емоцій і з наукових позицій з’ясувати: а може й справді тоді, в далекому вже 1917-му в Росії мав місце всього лише державний переворот, або, за словами деяких сучасних авторів, більшовицький путч?

Насамперед треба визнати, що в нашій науковій і почасти у навчальній літературі самий термін „революція” використовувався, та й використовується, часто-густо довільно, без належного усвідомлення чи (що значно гірше) свідомого ігнорування його змісту. Тому в публіцистиці та політологічних оглядах будь-який більш-менш масовий виступ або вияв суспільного незадоволення почали оголошувати революцією. Отож, спершу доведеться нагадати зміст самого поняття „революція” (звісно, насамперед як суспільного явища). Вчені-суспільствознавці під революцією розуміють насамперед різку зміну політичного режиму й державного ладу, що неминуче зумовлює також корінний, якісний переворот у всій соціально-економічній структурі суспільства, причому зазвичай це супроводжується застосуванням насильства як з боку тих політичних сил і груп населення, які зацікавлені у таких змінах, так і з боку тих, матеріальним інтересам і соціальному статусу яких ці зміни загрожують.

Державний же переворот, який здійснюється зазвичай силовими засобами, за своєю суттю являє боротьбу за владу між окремими угрупованнями правлячої еліти чи тих сил, які прагнуть нею стати, тоді як суспільство продовжує перебувати в практично незмінному стані, споглядаючи за цим „зі сторони”. Справжня революція втягує у вир політичної боротьби великі маси народу, приводить до влади нові класи чи соціальні групи, змінює форму власності, різко поляризує суспільство, поділяючи населення на ворогуючі табори, між якими майже неминуче спалахує

громадянська війна. Іншими словами, революція приводить до *сутнісного перетворення* самого соціуму, фактично змінюючи його базові характеристики, тоді як державний переворот – лише до змін у конфігурації політичних сил, які перебувають біля державного керма чи прагнуть ним оволодіти. За всіма „параметрами” того феномену, що зветься „революція”, організоване більшовиками жовтневе збройне повстання, яке зовні нагадувало державний переворот, було насправді початком однієї з найбільш глибоких за своїм історичним змістом соціальних революцій.

Далі проф. **О. І. Сич** сказав, що Росія „завагітніла” революцією задовго до жовтневих подій 1917 р. Її витоки треба шукати в половинчастих і суперечливих результатах реформи 1861 р., яку селянство вважало несправедливою, проте як і аграрну політику уряду в наступні десятиліття. Процес модернізації, якого давно потребувала країна, розпочався, але йшов непослідовно, недостатньо ефективно, бо політика верхівки Російської імперії на чолі з царатом гальмувала його. Назрілі завдання суспільного розвитку протягом десятиліть залишалися нерозв’язаними, а їх масштабність і гострота набували загрозливого характеру. Серед них найважливішими були: аграрне питання, яке мало ключове значення для країни, де селянство складало переважаючу більшість населення; здійснення, точніше доведення до кінця індустріалізації; піднесення культурно-освітнього рівня народу, без чого доля індустріалізації виглядала б проблематичною; вирішення національної проблеми, яка загострювалася (неруські народи складали 57% населення Російської імперії); демократизація суспільно-політичного життя, тобто заміна вочевидь архаїчних, абсолютистсько-бюрократичних порядків більш прогресивними, буржуазно-демократичними. Небажання правлячих кіл шукати прийнятні для Росії методи розв’язання цих історичних завдань і суперечностей ввергли країну у кризу, що прийняла відкриті й застійні форми. Революційні виступи 1905 – 1907 рр. наочно показали, що російське суспільство впритул наблизилось до небезпечної межі загального соціального вибуху. Світова війна 1914 – 1918 рр. надзвичайно загострила всі суспільні суперечності, а самодержавство в черговий раз довело свою безпорадність, за що й було „покарано” Лютневою революцією. Суспільна криза поглибилася настільки, що навесні 1917 р. Росія фактично розвалювалася, як держава. Нездатність ліберально-буржуазних і

небільшовицьких демократичних сил, які входили до Тимчасового уряду, впоратися після Лютневої революції з нагальними й складними проблемами суспільного розвитку, віднайти реформістський вихід із кризи, робили неминучим новий революційний вибух. Вже за декілька місяців до початку жовтневих подій „Росія дихала повітрям революції, кожную хвилину очікувався вибух”. Держава опинилася на грані національної катастрофи, бо їй загрожувало найстрашніше – сповзання в анархію. Отже, історичні факти спростовують „модні” сьогодні, але примітивні уявлення, згідно яких у жовтні 1917 р. в Петрограді стався державний переворот, здійснений купкою міжнародних авантюристів, очолюваних Леніним. Порівняно з чисельністю населення країни більшовицька партія справді виглядала купкою революціонерів, і тому їхній прихід до влади завершився б повним провалом, якби вони не висунули гасла, зрозумілі й бажані для мільйонів росіян (хоча, як показали наступні події, від деяких із них потім відмовилися) і рішуче взялися за вирішення завдань, які стояли на порядку денному російської історії вже декілька десятиліть. Принциповий противник більшовиків, відомий російський філософ Микола Бердяєв писав: „Настала година, коли народ не схотів більше терпіти неправди соціального ладу, і весь лад душі народної перевернувся. Ленін не зміг би здійснити свого плану революції й захоплення влади без перевороту в душі народу”.

Будь-який об’єктивний історик знає, що ця подія підірвала *одвічні підвалини* ладу царської Росії. Цього факту просто не можна спростувати, і жодний переворот не здатний зробити подібного. Саме внаслідок подій, що сталися в жовтні 1917 р. в Петрограді, була відкинута система, заснована на приватній власності на засоби виробництва, і відбувся перехід до нових відносин власності, створені нові механізми господарювання, запроваджені нові соціальні цінності та норми моралі. Ніякими новомодними твердженнями та „концепціями” не можна заперечити той очевидний факт, що саме в результаті Жовтневої революції Росія докорінним чином змінила свій історичний вектор руху й стала першою країною в історії людства, яка наважилася будувати нове суспільство – соціалізм.

Доповідач ознайомив присутніх з поглядами поважних зарубіжних дослідників, переважна більшість яких ставиться до Жовтневої революції та її дітища – Радянської держави - без будь-

яких симпатій, але, незважаючи на це, називають її так, як і належить її називати – революцією, хоча й з різними прикметниками, і визнають її великий вплив на світову історію ХХ ст. взагалі та на долю західної цивілізації зокрема. Знаний англійський історик Е. Хобсбаум писав, що більшовицька революція 1917 р. для двадцятого століття стала такою ж головною подією, як французька революція 1789 року для дев’ятнадцятого.

На думку доповідача, до Жовтневої революції в Росії можна ставитися по-різному, і кожний історик, та й, зрештою, пересічна людина має право на свою точку зору щодо неї та власну оцінку. Самий доповідач хотів лише довести, що заперечувати очевидний факт, що в жовтні 1917 р. у Петрограді почалася революція – саме революція, а не всього лише переворот – значить не розуміти сутності самого поняття „революція”, свідомо ігноруючи історичні реалії та ідучи проти здорового глузду. Наприкінці свого виступу проф. **О. І. Сич** навів визначення революції, яке належить знаменитому російському поету О. Блоку, у якому художніми засобами віддзеркалена атмосфера та настрої тодішнього російського суспільства, яке відчувало, що восени 1917-го в країні почався катаклізм, ім’я якому – Революція. То ж не варто сперечатися з очевидцями тих подій: їм, які прожили ті буремні роки, як кажуть, видніше.

Нарешті, підсумовуючи свою доповідь, проф. **О. І. Сич** наголосив, що уявити історію ХХ століття без Жовтневої революції в Росії – однієї з найбільш глибоких і драматичних у всесвітній історії – неможливо, бо без неї сама історія цього століття була б іншою.

Після завершення доповіді керівник семінару доц. **Є. В. Сахновський** підкреслив, що доповідач навів переконливі аргументи на користь оцінки Жовтня 1917 р. саме як революції, не приховуючи того факту, що серед представників вітчизняної історичної науки існують і інші погляди на цю проблему. На жаль, людей, які керуються емоціями, досить важко у чомусь переконати. Науковець повинен виходити із самої суті поняття «революція», дотримуватись змісту цього терміну, а зміст є очевидним – це повалення усталеного ладу, яке передбачає перехід державної влади від однієї групи лідерів до іншої (тобто так звана «політична революція»). Надалі вона або супроводжується корінними соціальними змінами («соціальна революція»), або завершується

половинчастими результатами. Доц. **Є. В. Сахновський** зазначив, що у короткому Оксфордському політичному словнику надається саме таке визначення революції, яке не суперечить контексту сьогодишньої розмови. Водночас, він зауважив, що необхідно із повагою ставитись до тих, хто не поділяє подібну точку зору на суть та зміст Жовтневої революції.

Після завершення доповіді проф. **О. І. Сичу** було задано низку запитань.

*1. Революція – це насамперед зміна влади. Однак по суті зміна влади (повалення царизму, встановлення двовладдя) відбулася у результаті Лютневої революції 1917 р., яка, між іншим, у багатьох новітніх російських підручниках також трактується як «Лютневий переворот». Чи, все ж таки, доцільніше вважати, що зміна влади відбулася в результаті Жовтня 1917 р.? (к.і.н., доцент кафедри історії нового та новітнього часу **П. І. Яценюк**).*

Відповідаючи на запитання, проф. **О. І. Сич** зазначив, що багато хто з дослідників цих подій вважає значення Лютневої революції явно перебільшеним. І навіть деякі сучасники це відмічали; відомим є, зокрема, вислів щодо встановленої у лютому 1917 р. свободи: «свобода – гулящая девка на шалой солдатской груди». Справді, зміна влади відбулася, виникла нова форма правління: республіка замість самодержавства, однак назрілі протягом попередніх 40 років соціальні проблеми та суперечності новою владою не вирішувались. Соціальна структура, відносини власності залишилися такими, як і за часів самодержавства. Натомість, невдовзі після лютого виявилось, що у найдемократичнішій на той час у світі післяреволюційній Росії славнозвісна свобода перетворюється на суцільну анархію. Щодо Рад, які масово з'явилися після лютого 1917 р., то більшовики вдало використовували цю ідею, втім, саме після Жовтня Ради почали набувати принципово іншого змісту, як органи влади.

Доповнюючи дану відповідь, доц. **Є. В. Сахновський** зазначив, що в історичній науці поняття «революція» вживається як у вузькому, так і в широкому розумінні цього слова. У вузькому значенні береться безпосередньо час зміни влади (власне державний переворот) і найближчі після нього події та заходи нового режиму. У широкому ж розумінні революція може бути розтягнута на декілька років, тобто мається на увазі революційна епоха (як, наприклад, Велика Французька революція, що

розпочалася у 1789 р. і завершилася, по суті, вже після наполеонівських війн).

Коментуючи дану проблему, д.філос.н., професор Чернівецького торгово-економічного інституту КНТЕУ **В. В. Павловський** підкреслив, що революція може розглядатися як у суворому, так і не в суворому значеннях. У першому випадку мова йде про глибокі послідовні перетворення. У не суворому ж сенсі слово «революція» означає переворот, захоплення влади, тоді як суспільство залишається на тому ж рівні розвитку.

*2. Якщо революція – це об'єктивно назрілий, глибокий, необхідний процес, то чому ж події Жовтня 1917 р. призвели до таких сумних наслідків, зокрема, якщо порівняти економічні показники Російської імперії початку ХХ століття з повним розвалом і стагнацією пострадянських країн у 90-тих рр.? (к.психол.наук, доцент кафедри психології ЧНУ **А. Е. Пасніченко**).*

Відповідаючи на запитання, проф. **О. І. Сич** зазначив, що власне революція та її результати - це зовсім різні речі. Потрібно говорити про суть того, що сталося в жовтні 1917 р., уникаючи в даному контексті моралізаторства. Так само, як у 90-х рр. гасло «Комунізму в Росії кінець» не мало нічого спільного із об'єктивною реальністю, оскільки комунізм у Росії ніколи й не був побудований. Безпосередні результати Жовтневої революції були вагомими, і це не можна спростувати. Те, що потім більшовики почали від них відмовлятися, знецінювати тощо – це інше питання, це вже трагедія революції. Зазвичай революції мають висхідну і низхідну лінії розвитку. Під час і в результаті низхідної лінії революції в нас і народилося деформоване суспільство. Але навіть при цьому позитивна динаміка розвитку радянського суспільства, закладена Жовтнем, тривала принаймні до початку 1970-х рр., і це також факт. США та інші провідні країни капіталістичного світу не вели б з СРСР такої запеклої боротьби, якби вони не бачили у ньому небезпечної для свого суспільства альтернативи, виклику своїм цінностям. І погіршення соціально-економічного становища в СРСР протягом 1980-х рр., у тому числі, як наслідок цієї боротьби, аж ніяк не впливало з того, що закладалося у жовтні 1917 р.

Висловлюючи свої міркування з приводу даного питання, асистент кафедри історії нового та новітнього часу **В. М. Папук** зауважив, що порівнювати рівень соціально-економічного розвитку до 1913 р. чи 1917 р. з рівнем кінця 80-х – початку 90-х рр. взагалі

науково некоректно, оскільки це інші історичні епохи, з різною динамікою розвитку, принципово відмінними передумовами та рушійними силами.

3. *Наскільки революційна ідеологія більшовиків відповідала класичному марксизму?* (к.і.н., доцент Чернівецького торгово-економічного інституту КНТЕУ **О. Т. Безаров**).

Відповідаючи на запитання, проф. **О. І. Сич** зазначив, що покійний російський письменник В. Кожин висловив вельми цікаву думку: у той час існувало ніби дві революції – революція для Росії та Росія для революції. «Революція для Росії» – поза сумнівами була б позитивним явищем, оскільки вона вирішувала б ті завдання, які вже давно назріли в країні. Те, що відбулося у жовтні 1917 р. – не було соціалістичною революцією за своїм характером, оскільки країна менш за все була готова до власне соціалістичних перетворень. Росія потребувала не *соціалістичної*, а *соціальної* революції. Однак на чолі держави опинилися більшовики, ортодоксальні марксисты, які мріяли про світову революцію і нерідко сприймали Росію як в'язку хмизу на вогнище світової революції. Ні Ленін, ні Троцький на зорі Радянської влади не думали, що вона довго протримається. Той же Троцький говорив, що якби вороги більшовиків додумалися висунути гасло про куркульського царя, більшовицька влада впала б дуже швидко. Отож, спершу більшовики намагалися реалізувати «Росію для революції», тобто стимулювати своїми діями початок світової революції. Коли ж з'ясувалося, що в Європі спроби здійснення соціалістичних революцій зазнали поразки, тоді як у Росії більшовики вистояли, то Ленін першим почав переконувати своїх товаришів по партії у необхідності будувати соціалізм в окремо взятій країні, тобто в Росії. І тоді більшовики розпочали *соціалістичну модернізацію* Росії, спрямовану на подолання її хронічної відсталості від світових лідерів.

4. *Хотілося б почути не лише аргументи на користь версії, що Жовтень 1917 р. – це революція, але і контраргументи, якими оперують прихильники думки, що це був переворот* (асистент кафедри історії нового та новітнього часу **В. І. Пінцак**).

У своїй відповіді на запитання асист. **В. І. Пінцака**, проф. **О. І. Сич** зауважив, що при підготовці своєї доповіді ретельно вивчив аргументи тих, хто стверджує, що у жовтні 1917 р. відбувся лише переворот у результаті більшовицького заколоту. По-перше,

вони оперують самим терміном «переворот», маючи на увазі одномоментний акт захоплення більшовиками державної влади, що, як зазначалося в доповіді аж ніяк не вичерпує поняття «революція». По-друге, посилаються на те, що самі організатори жовтневого повстання інколи називали його переворотом. Однак набагато частіше лідери більшовиків все ж таки застосовували слово «революція», а навіть там, де вони вживали термін «переворот», то мали на увазі «революційний переворот»: адже якщо переворот приводить до революційних змін, він неминуче переростає в революцію. По-третє, часто стверджується, що Жовтнева революція була нав'язана із зовні, була, мовляв, спровокованою, і Ленін відпрацьовував німецькі гроші, а Троцький – американські. Зараз це дуже пропагується, так само, як і теза про «єврейський заколот». На жаль, сьогодні такий час, коли суспільству нав'язується одна точка зору. Ніхто, натомість, не згадує роботи таких авторів, як Старцев, Соболев, де переконливо доводиться, що всі версії щодо організації більшовицького перевороту на іноземні гроші є, м'яко кажучи, нісенітницею. Це підтверджують і нещодавно опубліковані роботи поважних зарубіжних вчених, таких як Рабинович, Ляндерс та ін.

5. *Що було б, якби більшовики не змогли утриматися при владі? Яким міг би бути подальший історичний розвиток Росії?* (к.і.н., доцент Чернівецького торгово-економічного інституту КНТЕУ **О. Т. Безаров**).

Відповідаючи на дане запитання, проф. **О. І. Сич** відмітив, що здебільшого вимальовувалися дві головні альтернативи розвитку Росії після 1917 р.: або анархія і подальший розпад країни, або кривава диктатура. При цьому на користь другого рішення ще до Жовтневої революції висловлювались чимало як державних діячів, так і представників інтелігенції, наляканої «розгулом свободи». Багатьом із них революція свого часу уявлялася в романтичному забарвленні, як торжество людського братерства тощо, тому сувора й справді часто «неприємна» реальність їх просто шокувала. Чимало представників як есерів, меншовиків, так і кадетів почали говорити, що без крові просто не обійтися. По суті, демократичні завоювання Лютого були приречені: країна виявилася до них просто не готовою.

Після відповідей доповідача на поставлені йому запитання розпочалося обговорення окресленої проблеми, в ході якого будь-хто з присутніх міг висловити свої думки.

Так, к.і.н., асистент кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **А. В. Мінаєв** зазначив, що з масиву проблем, поставлених перед дослідниками Жовтневою революцією, варто виділити дві найбільш дискусійні: 1) характер революції та 2) її хронологічні рамки (періодизація). У радянській історіографії на перше питання давалася однозначна відповідь – революція мала соціалістичний характер, тоді як друге питання, по суті, ігнорувалося. Однак не все так просто, адже ще В. Ленін свого часу зазначав, що в жовтні 1917 р. було одночасно завершено буржуазну революцію, а Л. Троцький в одному з листів підкреслював, що соціальний зміст революції з жовтня 1917 р. до липня 1918 р. «не може бути охарактеризований як соціалістичний переворот».

Досить складним є питання щодо визначення періодизації та хронологічних рамок революції сьогодні. Верхня межа зрозуміла – це 1917 рік. Але коли ж Жовтнева революція закінчилася? Питання лишається відкритим. В академічній та навчальній літературі доводиться зустрічати кілька варіантів кінцевої хронологічної межі (наприклад, 1920 рік – завершення Громадянської війни та початок переходу до НЕПу, або 1922 рік – утворення СРСР, або навіть 1924 рік – очевидно, рік смерті В. Леніна). Однак ці дати, на думку асист. **А. В. Мінаєва**, можна вважати суто формальними, адже якщо взяти їх за основу, то куди тоді подіти сталінську «революцію згори» кінця 20-х – 30-х рр. Остання, привівши до згортання демократичних процесів та формування тоталітарного режиму в політичній царині, водночас стала прямим продовженням ліворадикальних перетворень у соціально-економічному житті суспільства, тобто, в цьому плані, безпосереднім продовженням Жовтня 1917 р.

Далі асист. **А. В. Мінаєв** зауважив, що, з огляду на проблему хронології та характеру Жовтневої революції, хотів би звернути увагу на одну маловідому публікацію, яка з'явилася в середині 1990-х рр. у московському ліводемократичному й лівомарксистському журналі «Альтернативи» (*Тарасов Олександр. Етапы революционного процесса // Альтернативы. – 1995. - № 4. - С. 157-165*). По-перше, автор даної публікації розглядає не революцію як одномоментний акт, а революційний процес, який

розтягнений у часі і проходить декілька обов'язкових стадій. По-друге, щодо характеру революційного процесу власне в Росії, то автор розцінює його як буржуазно-демократичний (при тому, що на певних стадіях відбувся вихід за межі суто буржуазно-демократичних завдань та перехід до вирішення соціалістичних завдань попри відсутність необхідних для цього об'єктивних передумов). У цьому контексті протиставлення Лютого і Жовтня 1917 р. (про що говорив доц. **П. І. Яценюк**), взагалі знімається, оскільки обидві є не окремими революціями, а етапами *єдиного, цілісного революційного процесу*. Стадій, характерних для будь-якої революції, на думку Тарасова, нараховується п'ять:

Революційна демократія (період піднесення революції, розквіту громадянських свобод, повільного, поступового поглиблення революційного процесу). На цій стадії основним завданням є подолання дореволюційного устрою, але поступово, ніби «навпомацки». В російських умовах цій стадії відповідав період влади Тимчасового уряду (з лютого по жовтень 1917 р.)

Революційна диктатура (період звуження демократичних прав і свобод, перетворення методів управління на військові). На цій стадії вирішуються всі основні питання, поставлені перед даною революцією, більше того, революційна диктатура, як правило, виходить за межі вирішення завдань даної революції. Ця стадія є вершиною революційного процесу і кінцем піднесення революції. В історії Росії вона втілилася у періоді більшовицької диктатури в 1917 – 1927 рр., хоча, на думку автора публікації, вже запровадженням НЕПу режим вичерпав своє історичне призначення.

Контрреволюційна диктатура в псевдореволюційному одязі (або, за аналогією з Великою Французькою революцією, «термідор»). На цій стадії активно експлуатуються революційні досягнення та успіхи попереднього періоду, однак політичним завданням режиму є придушення тих сил та осіб, хто хотів би продовження чи поглиблення революції. В СРСР «термідор» почав формуватися в 1927 р. і завершив власне становлення в 1934 р. Однак, як вважає Тарасов, специфікою російської революції є неймовірна розтягненість у часі «термідоріанської» стадії, яка, фактично, протягнулася до 1985 р. (хоча розкладання режиму виразно проступило вже за Хрущова та Брежнєва).

Останніми двома стадіями є *контрреволюційна демократія* або «директоріальний» режим (період зміцнення та затвердження нових економічних відносин, нового розшарування суспільства) та *відкрита контрреволюційна диктатура* або «брюмер» (період стабілізації режиму, відкидання крайнощів з обох боків та відновлення деяких зовнішніх рис дореволюційної епохи). В російських умовах стадія контрреволюційної демократії припала на кінець 80-х – 90-ті рр., а після розстрілу «Білого дому» в жовтні 1993 р. російська влада суміщає риси «директорії» та бонапартистського режиму. Цілком очевидно, висловив припущення асист. **А. В. Мінаєв**, що якби автор писав свою статтю сьогодні, то мав би підстави розцінити режим Володимира Путіна як свого роду «бонапартистський». У цілому ж, попри певний схематизм даної концепції, вона дозволяє під іншим кутом зору подивитися на проблему характеру та хронології Жовтневої революції.

Доц. **П. І. Яценюк** зазначив, що хотів би дещо відійти від теорії й перевести розмову в практичне русло. У підручниках, що стосуються даного періоду в історії, майже на рівних правах вживаються обидва терміни, як «революція», так і «переворот». При цьому у відомого всім канадського історика О. Субтельного, а також у підручнику «Всесвітня історія», що вийшов в 2001 р. українською мовою, використовується термін «переворот», а в російських виданнях останніх років, навпаки, переважає термін «революція». Однак, у будь-якому випадку термін «Велика Жовтнева соціалістична революція» знятий. Щодо епітету «Велика», то, очевидно, радянські історики вирішили провести аналогію з Французькою революцією кінця XVIII ст. Але виникає питання: чому, наприклад, мексиканська чи китайська революції не називаються великими? Чи, навпаки, хіба існують революції маленькі або середні? Зрозуміло, що ці питання риторичні.

Щодо ж терміну «соціалістична революція», то його також не можна вважати вдалим, адже за класичним марксизмом для соціалістичної революції необхідна наявність високого рівня розвитку продуктивних сил. Лише коли в рамках капіталістичного суспільства продуктивні сили втрачають потенціал для наступного розвитку, відбувається соціалістична революція. Але Жовтнева революція пройшла не за Марксом, а за Леніним. Головними причинами стали Перша світова війна і відсталість Росії. Отож,

революція мала на меті подолати цю відсталість й відкрити Росії шлях до індустріальної цивілізації. Водночас, як стверджував американський дослідник А. Рабинович, російська революція мала неабияке значення не лише для Росії, але й для всієї Європи. При тому, що Жовтнева революція, поза сумнівами, мала і позитивні, і негативні результати, її не можна характеризувати як *національну катастрофу для Росії, а, навпаки, як засіб для запобігання такої національної катастрофи*.

Наприкінці виступу доц. **П. І. Яценюк** висловив особисте припущення, що підстави називати жовтнєве збройне повстання переворотом з'явилися ще й тому, що рішення ЦК партії більшовиків про початок повстання було прийнято 10-ма членами цього органу проти 2-х (при загальній чисельності в 21 чол.), тобто з формальної точки зору нелегітимно.

Проф. **В. В. Павловський** наголосив насамперед на морально-етичному аспекті проблеми, адже будь-яка сфера людської діяльності, у тому числі викладання у вищій школі, нерозривно пов'язана з етикою. І якщо викладач говорить, а науковець пише в своїх публікаціях, що в жовтні 1917 р. відбувся путч, що передумови його були стимульовані штучно, то чи не ганьбить такий викладач і науковець своє власне минуле, історію, з якою всі ми разом пов'язані? Для історика є дуже важливим знайти позитивні моменти в минулому власного народу, робити акцент насамперед на них. Тим більше, що колишніми партійними ідеологами, на кшталт О. М. Яковлева, вже було зроблено достатньо для дискредитації історії радянської доби. Принцип конкретно-історичного підходу, за який на словах виступає кожен вчений-суспільствознавець, на жаль, сьогодні продовжує часто порушуватись. Насправді є безсумнівним, що Росія 1917 р. (та й не лише Росія, а вся Європа того періоду) були, як кажуть, «вагітні» революцією, що наочно показала доба післявоєнної нестабільності 1918 – початку 1920-х рр. Як Лютнева, так і Жовтнева революції були діалектично пов'язані з Першою світовою війною. Саме остання стала потужним каталізатором усіх наступних подій. А щодо Жовтневої революції, то вона насправді була великою, хоча б у тому сенсі, що вплинула на усі подальші події в світі. Після Другої світової війни виникла так звана «світова система соціалізму». З її розвалом, однак, принаймні чотири країни – Китай, Куба, В'єтнам, Північна Корея – продовжують у той чи інший

спосіб дотримуватись соціалістичного характеру розвитку своїх суспільств. По суті, ми сьогодні живемо у нову епоху, яка також, так би мовити, «вагітна» грізними майбутніми подіями, катаклізмами, які нерідко вириваються на поверхню несподівано для стороннього спостерігача. Однак всі ці події, на думку проф. **В. В. Павловського**, хочемо ми чи ні, є останніми ланками довгого ланцюга, а першими його ланками можна вважати саме Першу світову війну та Жовтневу революцію в Росії.

Підбиваючи підсумок засідання, керівник наукового семінару доц. **Є. В. Сахновський** зазначив, що Жовтнева революція 1917 р. поставила перед істориками, філософами, суспільствознавцями стільки питань, що не лише розв'язати, а навіть стисло окреслити їх всі впродовж одного семінару є просто неможливим. І надав прикінцеве слово головному доповідачеві проф. **О. І. Сичу**.

У своєму заключному слові проф. **О. І. Сич** зауважив, що та дискусія, яка виникла під час обговорення проблеми, зайвий раз переконує у важливості та актуальності даної теми як для науковців, так і для суспільства в цілому. Багато її аспектів і дотепер залишаються нез'ясованими. Наприклад, викладач пояснює студентам хронологічні рамки англійської, французької, інших революцій, але йому сьогодні важко назвати хоча б один підручник (сучасний чи старий), де були б визначені хронологічні межі Жовтневої революції. Навіть прихильники Жовтневої революції та соціалістичної ідеї нічого не можуть запропонувати з цього приводу. Проф. **О. І. Сич** підкреслив однастайність всіх присутніх у тому, що події жовтня 1917 р. заслуговують на те, щоби називатись саме революцією, а не переворотом. Однак якою революцією? Як оцінювати її наслідки, результати, її значення? І тут кожен має право оцінювати її по-різному - негативно чи позитивно - залежно від власних поглядів та наукового сумління. Водночас проф. **О. І. Сич** висловив особисту точку зору, що Жовтнева революція в Росії була не просто революцією, а має всі підстави вважатися й називатися саме Великою революцією, проілюструвавши свою думку висловом всесвітньо відомого британського історика Е. Хобсбаума, що більшовицька революція 1917 р. для XX ст. стала такою ж головною подією, як Французька революція 1789 р. – для XIX ст. І уявити історію сьогоднішнього світу без Жовтневої революції неможливо.

Огляд підготували О. І. Сич та А.В. Мінаєв

РЕФЕРАТИ

УДК 94(477)

Алла Киридон, Сергій Троян

Нове прочитання історії: сучасний зарубіжний дискурс

Зарубіжна історіографія останніх десятиліть демонструє розмаїття новаторських підходів до теорії та філософії історії, методології історичних досліджень і контекстуального аналізу історичних творів¹. Серед сучасних, свого роду брендових постатей у цій царині помітне місце займають польські історики Єжи Топольські (на жаль, вже покійний) та Єва Доманьська². До публікації й аналізу їх праць звернулися також українські часописи. Зокрема, оригінальна стаття Єви Доманьської нещодавно з'явилася на сторінках журналу «Ейдос»³. Дослідниця з Познані і від 2002 року професор департаменту соціальної і культурної антропології Стенфордського університету вповні справедливо, як на наш погляд, називає себе «теоретиком історії та критиком історіографії», який прагне «рухатися поза дебатами про історичну нарацію, історичну репрезентацію та, мовлячи загально, стосунками між текстом та минулою реальністю, дебатами, котрі домінували в історичній теорії з середини 60-х до середини 90-х рр. XX ст.»⁴.

Характерною з точки зору нового прочитання історії є монографія Єви Доманьської «Мікроісторія», яка має показовий і звучний підзаголовок «Зустрічі у міжсвітах». Зауважимо, що ця книжка є не стільки власне монографією, скільки насамперед працею, яка пропонує методи аналізу та інтерпретації в рамках напрямку, відомого як «мікроісторія». Тобто, це свого роду критика історіографії, яка уявляється у вигляді діалогу, що точиться між минулим і сучасним, а його екстраполяцією виступає майбутнє. В «Мікроісторії» історіографія стає, в першу чергу, критикою культури у контексті рефлексії над людиною (філософія), відображення того, ким є людина (антропологія) і що означає бути людиною (етика). Тобто, в основі аналізу польської дослідниці, якщо скористатися влучною фразою з есе В. Гандельсмана

«Творчість і час», знаходяться, як правило, «ледь помітні для історика безперервні зусилля людського духу зрозуміти таємницю людського буття»⁵.

У цьому сенсі розуміння концептуальної схеми і теоретико-методологічного підходу в «Мікроісторії» Єви Доманьської автори хочуть запропонувати Читачеві невеличку частину з цієї праці – саме ту, яка присвячена теоретичному аналізу змін у сучасних підходах до розуміння і вивчення історичного минулого. При цьому ми переслідували триєдину мету: по-перше, подати уривки з «Мікроісторії» в українському перекладі; по-друге, максимально повно і влучно передати контекст відповідного сюжету з книги польської дослідниці; по-третє, бути якомога ближче до оригінального польськомовного тексту й авторської манери оповіді та вираження думки, стилістичних та орфографічних особливостей написання, в окремих місцях навіть свідомо віддаючи перевагу дослівності перекладу на шкоду його милозвучності.

ВИГНАННЯ НОВОГО ЧАСУ

(Див.: *Domańska Ewa. Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. Wydanie drugie uzupełnione i uaktualnione. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S. 39 – 50).*

Чи є ми свідками наступної зміни цивілізації, так само глибокої як перехід від мисливсько-збиральницької цивілізації до аграрної і від аграрної до індустріальної? Багато дослідників стверджує, що так. Багато також (а дехто з них віддавна) говорить про кризу західної цивілізації або ж про кризу культури нового часу, при цьому вказуючи, що у жодному випадку та криза не була випадковою, а закодована ще в гуманізмі ренесансу і давала про себе знати неодноразово.

XV і XVI століття були часом неспокою, зв'язаним з появою нової віри: віри в Розум. Гуманізм ренесансу, ставлячи людину в центр всесвіту, перетворив її насправді в «малого Бога», але також відсунув її від духовного центру. Світ набув чисто людського виміру. Якоб Буркгардт з оптимізмом стверджував, що ренесанс відкрив людину. Микола Бердяєв однак запитував: «Але яке значення має таке відкриття і яка його ціна?». Російський філософ багато писав про послідовність відсторонення від сакральних засад

життя, про згубні наслідки гуманістичних ілюзій, які є довкола нього: примат життя суспільного над життям індивідуальним, деструкційна ідея поступу, крайність комунізму, гегемонія позитивізму, натуралізм і соціологізм у теорії пізнання, кубізм і абстракціонізм у мистецтві (естетичний прояв духовного розкладу людини), утилітаризм в етиці, безмежний культ Розуму і віра в абсолютну могутність наукової раціональності, а в кінці – тоталітарні політичні структури й імперіалістичні зазіхання. Словом, ренесанс приховував у собі зародки смерті людини. Останнім криком сакрального був романтизм. Гуманізм, досягши найвищого пункту розвитку і творчої сили в особистості Гете, почав зазнавати поразки. Потім XIX століття проголосило його кризу і вичерпання духу ренесансу.

Час після першої світової війни відзначався появою песимістичної картини майбутнього, застереженнями перед згубними наслідками цивілізаційного поступу. Релігійні мислителі вбачали джерела кризи сучасної західної культури у втраті сакрального, що вело до почуття духовної порожнечі і втрати сенсу існування. Згадуваний Бердяєв передбачав настання «нового середньовіччя». Мартін Бубер закликав до відновлення діалогу між Богом і людиною, що мало допомогти у встановленні нових відносин між людиною і природою. Подібним чином Еріх Фромм застерігав, що індустріальне суспільство перетворить людей на споживачів, єдиною ціллю яких буде потреба і споживання щораз нових товарів. Ж. Елльюль критикував суспільство за заміну поваги до традиції захопленнями технічним поступом. Хосе Ортега-і-Гассет пророкував, що масове суспільство і масова людина в ім'я звільнення здатні до наймасштабніших зіткнень. Загальним окресленням процесу виключення духовності, міфу, магії, таємниці з нашого способу пізнання і розуміння світу і людини найкращим видається веберівське *Entzauberung* (розчарування).

На початку XX століття гуманістика намагалася захищатися від кризи, породжуючи екзистенціалізм і психоаналіз. У мистецтві і літературі тоді запанував авангард. Ці явища були відображенням спроб створення філософії людини і культури, ознаменування нового типу мислення. Вони були виразним проявом і безперервністю продовження кроків, пов'язаних із виступом проти всеохоплюючої влади Розуму, що виокремилися з цивілізаційного поступу філософії, мистецтва і літератури XIX століття.

Аксіологічна неспроможність раціоналізму вже тоді була інтуїтивно відчутна, але вона не знаходила остаточного підтвердження в фактах. Перша світова війна і російська революція надали їх достатньо, та все ж раціоналістично-ліберально-соціалістична ілюзія піддалася швидше зміцненню, ніж розпаду. Ще більше дивує така тривалість на фоні просто апокаліптичного банкрутства гуманізму, який засвідчила друга світова війна і тоталітарні системи із знищенням людини як індивіда. Ці історичні події призвели до того, що криза мислення в категоріях Картезіанського раціоналізму повернула таким чином не в сферу декадентського *fin de siecle*, а всеохоплюючого всі галузі гуманітарних наук постмодернізму – кондиції культури зфрустрованого постіндустріального суспільства.

Арнольд Дж. Тойнбі, один із перших у своїх «Дослідженнях історії» (1947) вжив визначення пост-Модерн, пов'язуючи його з дезінтеграцією, занепадом і кінцем західної цивілізації. П'ятидесяті роки ХХ століття вибухнули «постмодерною» літературою, зв'язаною з прізвищами таких авторів, як Хорхе Луїс Борхес, Хуліо Кортасар чи Габріель Гарсія Маркес. Їх доробки збагатили надбання постмодернізму: стирання кордону між елітарною і масовою культурою (висока і низька); унікальне програмове формулювання всіх дефініцій і теорій, які нічого не вияснюють з'ясовують, а лише обмежують наше пізнання; стирання меж між правдою і фікцією, минулим і сучасним; тиск на читача, якого ставлять у рамки лабіринтової фабули, яка нічого не прояснює і не закінчується жодною мораллю. Особливо характерним був доволі сильний прес на помисли читача, якого автор переносив у «неможливий світ», конструйований лише уявою.

Шестидесяті роки ХХ століття і домінування в цей час поп-арту засвідчили епоху кітч, епоху, опановану масовою культурою. Праці Роя Ліхтенштейна, Джаспера Джонса і Анди Вархола повністю заглушили пізнавану до того часу ідею краси. Друга хвиля авангарду, породжена в процесі комерціалізації культури, творила з думкою про нове гроно споживачів – про масове суспільство. Відбулося, за визначенням Артура К. Данто, «перетворення банальності», яка стала тепер виразником нової естетики. В 1965 р. Леслі Фідлер окреслив культуру постмодернізму як постгуманістичну, постмаскуліністичну, постбілу (в сенсі закінчення панування білої раси) і постгероїчну. З

цілковитою певністю постмодернізм був постгуманістичним в тому сенсі, що став свідком поразки ренесансового гуманізму. Заслуговує на увагу не передбачувана в такому розмірі емансипація і зростання ролі жінок у суспільстві, що разом з поступом генетичної інженерії і можливостями штучного запліднення людини визнано за передвісника перелому в історії людського виду.

Цивілізаційний поступ і секуляризація життя та розпорошення потенціалу людства вийшли далі на рівень досягнення їх негативних наслідків у трактуванні постмодерної чи постсучасної культури. Марек Шулякевіч слушно зауважив, що сьогодні питати про людину – це не тільки шукати знань про неї, але й шукати загублену в бутті людину як таку. Важливими стали спроби заново скомпонувати людину з фрагментів, розпорошених у різних світах, релігіях, культурах, мовах, дискурсах. У позначеній тотальними війнами епосі викликом стає сакралізація людини і освячення життя.

На такому тлі відбувалися зміни в науці. Багато дослідників почали виголошувати погляди, що наука не є єдиним джерелом пізнання, не є засобом адекватного опису дійсності, а знаряддям для пізнання логіки дійсності. Наука нібито продукує єдино інтелектуальні артефакти. З'явилися програмні маніфести постмодернізму, які започаткували загальногуманітарні дискусії з проблем мови, дискурсу і нарративу. Це створювало специфічний інтелектуальний клімат: відкрита дискредитація картезіанського мислення в категоріях ясних і очевидних істин, криза концепції істини, підміна логічно-дедуктивного способу узагальнення і загальний скептицизм щодо Розуму і наукових знань. Стало ясно, що культура модернізму була неспроможна задовільно відповісти на екзистенційні потреби людини. Багато дослідників передбачали відродження релігійних засад, робили спроби відновлення сакрального і повороту до міфологічних джерел культури, яка відродить трансцендентний вимір людського існування.

Ернест Гелнер вказує, що в пануючому зазвичай інтелектуальному кліматі існують три можливих вибори: релігійний фундаменталізм, релятивізм і освічений раціоналізм. На переконання Данієла Белла виокремлюються нові релігії, в основі яких – новий тип релігійності, який автор поділяє за трьома жанрами: моралізуючий (фундаменталістські джерела), популярний

серед нижчих суспільних верств; добродійний, який спирається на традицію, поворот до ідеї *caritas*, малі сусідні групи, родинні («колонії»), популярний серед освічених людей; і екзистенціальний, який повертає до міфологічних коренів і містицизму, проголошуючи єдність буття, запозичуючи традиції досократівської філософії, дао і т. ін.

Дев'яності роки XX століття показують, що ми вже пройшли фазу «переоцінки використовуваних дотепер цінностей» (можливо, щоправда, такі цінності залишилися тільки в сфері теорії). Постмодернізм закінчився (чи радше вичерпав себе) оскільки вичерпалася його міць інспірації. «Єретики» стали класиками. Певні тренди і категорії були включені до сфери гуманістичної думки і сьогодні вважаються «ортодоксією». Постмодернізм не був – попри окремі бажання – тільки проявом декадентства кінця епох, він віддзеркалював фундаментальні зміни в способі мислення і пізнання світу і був ефектом порушення послаблення до того часу обов'язкових методів його пізнання. Постмодернізм вважається конденсацією симптомів переходу до нової епохи. Він, однак, не був часом деструкції, що переріс у період творчості. Виконав своє завдання – призвів до шоку. Запровадив хаос. Будь-яке негативне розуміння хаосу є реально нове. У давні часи хаос складав фундамент зародження порядку. Можливо у цьому місці варто більше уваги звернути на поняття палінгенезу, відродження, нового початку. Постмодернізм сигналізує кайротичну ситуацію, «відповідний час», щоб розпочатися заново. Дослідники міфу добре знають, що сказане про початок нерозривно пов'язане із сказаним про кінець. Мірча Еліаде колись зауважив, що артисти авангарду першими вдалися до реальної деструкції власного світу. Можливо деконструкціоністи і постмодерністи (свідомо чи ні) продовжують їх справу.

Чи дійсно після цього ми є свідками кінця філософії, кінця мистецтва чи історії? Смерті Бога, кінця людини, смерті автора чи суб'єкта? У певному сенсі. Якщо однак маємо «кінець» за філософською категорією (у сенсі «відкриття» Дерріди), то можемо з того песимістичного діагнозу витягнути оптимістичні висновки. Це є «кінець», але тільки певної філософії, певного мистецтва, певної історії – це є кінець традиційного (модерного) їх поняття. Жак Дерріда писав, що живемо в епосі «бути-в-деконструкції», у світі, в якому деконструкція стає певним мотивом, звертаючи при

цьому увагу, що «де-» може означати також звернення до генези, а не знищення. Під таким власне кутом «буття-початку», а не «буття-кінця» слід розглядати зміни, які відбуваються в світі. В історії насправді швидше шукаємо впорядковану картину майбутнього, ніж знання про минуле. В цьому сенсі можна сказати, що історія стає футурологією.

Примітки:

¹ Див., наприклад, такі праці: Рикёр П. Время и рассказ. Т. 1. – СПб, 1999; Компаньон А. Демон теории. – М., 2001; Данто А. Аналитическая философия истории. – М., 2002; Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002; Гуревич А. История историка. – М., 2004.

² Jerzy Topolski. Wolność i przymus w tworzeniu historii. – Poznań, 2004; Jerzy Topolski. Wprowadzenie do historii. – Poznań, 2005; Domańska Ewa. Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. Wydanie drugie uzupełnione i uaktualnione. – Poznań, 2005.

³ Доманська Єва. Речі як Інші // Ейдос. – 2006. – Вип. 2. Частина 1. – С. 125 – 143.

⁴ Там само. – С. 125.

⁵ Гандельсман В. Творчество и Время. Эссе // Интерпоэзия. – 2004. – № 1. (<http://magazines.russ.ru/interpoezia/2004/1/gal.html>).

Алла Киридон, Сергій Троян

Новое прочтение истории: современный зарубежный дискурс

Исследование посвящено анализу новых тенденций в современной зарубежной историографии. Дана характеристика основных черт постмодернистской парадигмы польского историка Евы Доманьской. Впервые в переводе на украинский язык опубликован отрывок из её произведения «Микроистория».

Alla Kyrydon, Sergiy Troyan

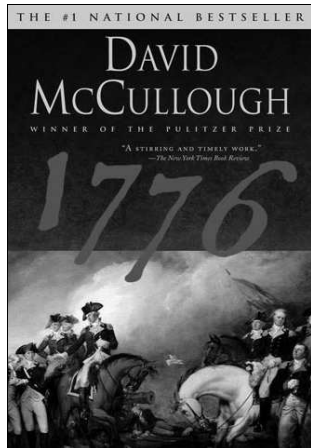
New interpretation of history: modern foreign approach

The research is devoted to the analysis of new tendencies in the modern foreign historiography. The basic features of the Polish historian Ewa Domanska's postmodernist paradigm have been defined. For the first time ever there the Ukrainian translation of the passage of her work "Microhistory" has been published.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(73)(092)Маккалаф

Олександр Сич

McCullough L. 1776. – New York, Simon and Schuster paperbacks, 2006. – 386 p.

Маккалаф Л. 1776. – Нью – Йорк, 2006.

Автор рецензованої книги Девід Маккалаф – відомий і поважний письменник, який двічі отримував престижну в США Пулітцерівську премію (за біографії Джона Адамса та Гарі Трумена). Були відмічені нагородами також інші його книжки, проте як і сама письменницька діяльність.

Нова книга Д. Маккалафа викликала у США помітний резонанс і удостоїлася багатьох схвальних і навіть захоплених відгуків, її можна побачити й у книгарнях європейських міст.

Книга складається з трьох частин (семи розділів). Її зміст вдало доповнюють ілюстрації, в тому числі кольорові портрети багатьох історичних персонажів, малюнки та карти того часу.

Як зрозуміло з назви твору, в центрі уваги автора – 1776-й рік, коли була проголошена незалежність північноамериканських колоній Англії та розгорнулася боротьба за звільнення з-під британського панування. На його сторінках докладно простежено нелегкий процес становлення збройних сил молодой американської держави та її важку боротьбу проти регулярних британських військ. На цьому початковому етапі визвольної війни новоутвореному

війську колоністів довелося пройти через ганебні поразки й блискучі перемоги, масове дезертирство й відступи, потерпати від нестачі зброї, харчів, взуття, теплого одягу, пошестей і хвороб. Бойові дії розгорталися як на суходолі, так і на морі; їх огляду власне і присвячена значна частина твору.

Щодо історичних осіб, то в центрі книги – постать Вашингтона та його самовіддана діяльність зі створення боєздатної регулярної армії (в якій спершу не було навіть прапору та єдиної уніформи). Його роль у війні за незалежність, яка була водночас і Американською революцією, Маккалаф оцінює дуже високо, вважаючи, що „без керівництва та непохитної стійкості Вашингтона революція майже безсумнівно зазнала б невдачі” (р. 294).

Серед тих, хто допомагав йому в цій нелегкій справі, увагу автора привернули два молодих американських патріоти – квакер Натаніел Грін і книжковий торговець Генрі Нокс. Перший, виходець з низів, у минулому коваль, став наймолодшим (у 33 роки) генералом в армії колоністів і був призначений – за рекомендацією Вашингтона – командувачем лонг-айлендською дивізією, а потім регулярними частинами на Півдні. На цій посаді Н. Грін, який не мав ніякого воєнного досвіду, виявив себе талановитим військовим начальником, зокрема змінив тактику військових операцій, поділивши свою армію на автономно діючі загони. „Товстун” Нокс, військова „освіта” якого обмежувалася читанням воєнних книжок у власній крамниці, уславився своїм рейдом у форт Тікондерога, звідки взяв, по бездоріжжю, долаючи величезні труднощі, доставив навесні 1776 р. 59 трофейних англійських гармат (деякі вагою близько 2,5 тон), які, будучи розміщені на висотах Дорчестера, змусили англійців тікати з Бостону. За свої дії Нокс отримав звання полковника і став командувачем артилерії в армії Вашингтона, а після перемоги у війні очолив військовий департамент США. Принагідно відзначимо уміння Маккалафа малювати портрети історичних діячів (починаючи з англійського короля Георга III), даючи їм не тільки зовнішню, але й точну внутрішню характеристику.

Питається, чим же все таки дана книга привернула увагу й заслужила такі позитивні відгуки критики? На перший погляд, за змістом у ній немає нічого особливого, бо докладний опис – саме опис – бойових дій у 1776 р. (захоплення повстанцями

Дорчестерських висот біля Бостону, вдалий напад на сили англійців і їхніх німецьких найманців у Трентона, перемога у Прінстона тощо) або характеристику військової діяльності Вашингтона можна зустріти в багатьох виданнях, присвячених Війні за незалежність, як зарубіжних, звісно, насамперед американських авторів (напр., у монументальній – навіть за розмірами – книзі Річарда Кетчума¹), так і у вітчизняних, в першу чергу, радянських². Та й яких-небудь нових, глибоких узагальнень у рецензованій праці також годі шукати.

За жанром перед нами історичний наратив, або, як ми звикли називати такого роду твори, науково-популярна книга, яка, проте, має очевидні достоїнства. І, мабуть, головним з них є те, що вона написана на основі солідного кола архівних матеріалів, опрацьованих автором як в американських, так і у британських архівах, і розлогої спеціальної літератури. Але особливої цінності їй надає широке використання автором рукописів, листів, спогадів, щоденників, періодичних видань того часу (наприклад, 35-ти газет і журналів). Дана обставина робить книгу Маккалафа не просто пізнавальною, насиченою багатьма історичними фактами, але й вельми корисною для науковців, які досліджують різні аспекти Американської революції, бо наприкінці книги подана бібліографія з авторськими коментарями та список посилань.

Також варто відмітити з позитивного боку самий стиль викладу, адже книга, написана цікаво й доступно, справді захоплює читача. Форма подачі матеріалу в поєднанні з великою кількістю уривків із документів, особистих щоденників, мемуарів, листування рядових вояків і політичних діячів дозволила автору розглянути хроніку воєнних подій 1776 року крізь призму сприйняття їх сучасниками та учасниками, причому з обох ворогуючих таборів. А тому опис битв, військових переходів, повсякденного життя солдатів і навіть погоди поданий з такою достовірністю й ретельністю, що складається враження, нібито Маккалаф за допомогою „машини часу” перенісся в 1776-й і споглядав драматичні події цього знаменного року особисто. Це, безумовно, свідчення неабиякої майстерності автора книги, бо завдяки цьому ми маємо можливість краще зрозуміти ментальний стан американського суспільства напередодні та на початку Війни за незалежність.

Проілюструємо це безумовне достоїнство книги, скажімо, на прикладі змісту першого розділу, який присвячений розгляду британським парламентом питання щодо повстання в американських колоніях. Читаючи цей розділ, виникає відчуття власної присутності на засіданнях парламенту, настільки точно й наочно в ньому розповідається про приїзд короля Георга III та його майже 20-тихвилинне перебування в парламенті з виголошенням звернення до його членів; перебіг дебатів, які почалися з питання виділення коштів на війну з колоніями, оголошеними бунтівними; аргументи уряду та представників опозиції; уривки з промов таких відомих діячів як Джон Уїлкс, Едмунд Бьорк, Джеймс Фокс тощо. Ми дізнаємося такі деталі й подробиці, про які навряд чи можна прочитати в інших книжках. Так, як виявляється, одним із членів палати громад був відомий історик Едуард Гіббон, який саме в цей час закінчував роботу над своїм славнозвісним твором „Історія занепаду та падіння Римської імперії”, і який, до речі, ніколи не виступав з жодного питання на засіданнях парламенту (р. 19). Або про те, що понівечений у багатьох війнах, зокрема й у Північній Америці, полковник Барр вперше назвав американських повстанців, яких презирливо іменували „набродом”, „голоотою”, „обірванцями” тощо, „синами свободами” (р. 17). Голосування пропозиції королівського уряду про фінансування війни проти повсталих колоній дало такі результати: в палаті лордів 69 підтримали, висловилися проти – 29, у палаті громад, де голосування завершилося о четвертій годині ранку, 278 – за, 108 – проти (р. 18).

Можливо автор і не ставив перед собою такого завдання, зосередившись насамперед на розгляді суто військових подій, але, як нам видається, дещо дивним виглядає, що в книзі з такою назвою, лише згадується про знаменитий памфлет Томаса Пейна „Здоровий глузд” (хоча міститься фото його іншого памфлету „Американська криза”, від 23 грудня 1776 р.). Нагадаємо, що цей твір, надрукований на початку 1776 р., зіграв величезну роль у мобілізації патріотичних сил і агітації за незалежність (адже його прочитали декілька сотень тисяч чоловік, а самий памфлет перевидався 25 разів – рекордна для того часу цифра). До речі, сам Маккалаф визнає, що „Здоровий глузд” став тоді твором, який найбільше читали з усього, що коли-небудь було надруковано в Америці (р. 250). І зовсім незрозуміло, чому славнозвісній

Декларації незалежності, прийнятій 4 липня 1776 р., – цьому „Маніфесту Американської революції” – приділено менше півсторінки тексту. Адже саме ці документи в буквальному сенсі слова надихали американців на боротьбу, а Вашингтон, як відомо, видавав накази про прилюдне читання їх перед військами.

Наприкінці свого твору Маккалаф робить висновок про те, що війна виявилася довгою та набагато тяжчою, ніж це могли б зрозуміти чи достатньо оцінити більш пізні покоління. Війна забрала життя 25 тис. американців або приблизно 1% населення, що було найбільш дорогою ціною (з огляду на відсоткове співвідношення людських жертв) в американській історії, за винятком Громадянської війни (р. 294). За його словами: „Рік 1776-й, що святкується як рік народження нації та підписання Декларації незалежності, був для тих, хто боровся за незалежність, роком небагатьох перемог, безперервних страждань, хвороб, голоду, дезертирства, боягузтва, розчарувань, поразки, жахливого занепаду духу й страху, про що вони ніколи не забудуть, але також незвичайної мужності та глибокої відданості країні, і про це вони також ніколи не забудуть” (р. 294).

Історія будь-якої країни заслуговує на повагу, будучи – кожна по своєму – цікавою та повчальною. Американська історія, якщо розглядати її, скажімо, за насиченістю бурхливими подіями, драматичними колізіями, доленосними явищами тощо, помітно поступається історії інших країн, не говорячи вже про її порівняно короткий період. За вказаними „параметрами”, на наш погляд, безперечно, не мають собі рівних історії таких держав, як Росія та Франція. Але американці, як справжні патріоти, люблять, шанують, вивчають свою менш ніж 250-річну історію та дуже вдало відтворюють – у найрізноманітніших формах – своє минуле. І рецензована книга є гарним прикладом такого ставлення до національної історії, бо саме подібні роботи сприяють збереженню й водночас підживленню історичної пам’яті нових поколінь.

О. І. Сич

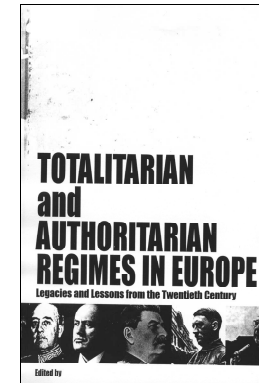
Примітки:

¹ Ketchum R. M. The World of George Washington. – New York, American Heritage Publishing Company, Inc., 1974.

² Степанова О. 4 июля 1776. – М.: «Молодая гвардия», 1976;
Яковлев Н. Н. Джордж Вашингтон. – М.: Изд-во Эксмо, 2003.

УДК 321.64(4)«19»

Євген Сахновський

Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and lessons from Twentieth Century / Edited by Jerzy Borejsza and Klaus Ziemer. – New York – Oxford: Berghahn books, 2006. – XIV, 607 p.

Цей солідний за обсягом збірник статей складений головним чином на основі матеріалів конференції, що відбулася у вересні 2000 року у Варшаві. Її організували Інститут історії Польської Академії Наук та Інститут германської історії (Варшава) за ініціативи двох відомих вчених в галузі політичної історії ХХ століття. Єжи Борейша очолює Відділ історії тоталітарних систем і Другої світової війни в Інституті історії ПАН і водночас є радником Польського Інституту міжнародних відносин, а Клаус Займер – професор політичних наук в Університеті м. Тріра і директор (з 1998 р.) Інституту германської історії у Варшаві. Вони ж є авторами передмови до рецензованого збірника статей. У ній зокрема зазначається, що в центрі уваги знаходяться не суттєві ознаки чи відмінності тоталітарних і авторитарних режимів в окремих країнах, а рецепція сучасними суспільствами їх минулого – для одних близького (посткомуністичних держав), а для інших – віддаленого більш ніж на 30-50 років (р. IX).

У написанні збірника взяли участь 34 автори з 14 країн. Левова їх частка (більше половини статей, включаючи

«Передмову» і «Вступ») припадає на німців і поляків, а далі географія авторства виглядає так: Росія – 4, Італія – 3, Франція – 2, одним автором представлені Греція, Данія, Хорватія, Словенія, Румунія, Литва, Словаччина. На жаль, Україна не тільки не представлена, але й взагалі не згадується будь-яким чином. Цей факт видається ще більш прикритим, зважаючи на те, що в центрі уваги авторів збірника знаходяться, судячи з анотації, Центральна і Східна Європа. Насправді ж таке обмеження втратило сенс, бо і географія, і тематика збірника виходять далеко за межі вказаного регіону, який, до речі, не є чітко визначеним до наших днів. Справді, «покажи мені свою Європу, і я скажу, хто ти».

Автори передмови запевняють, що на сьогодні неможливо дати повну і всебічну (total) оцінку посттоталітарної Європи. В збірнику представлені лише фрагменти, частинки мозаїки, які стануть в нагоді майбутнім історикам. Тим не менше, збірник подається читачам як суто науковий, з відповідним апаратом і широкими посиланнями на джерела. Більше того, автори прагнуть дистанціюватися від параісторичних думок і оцінок, поширених у Західній Європі з метою судити (judgement) радянський комунізм. Єжи Борејша зазначає, що він особисто віддає перевагу не “judge”, а “clarify” (прояснювати, вносити ясність) – улюбленому терміну Бенедетто Кроче (р. 3).

Збірник поділений на чотири частини, в кожній з яких статті подані за номерами. Перша частина – історіографічна, друга (найбільша) присвячена окремим сюжетам (case studies), третя – юридичним аспектам сприйняття сучасними державами їх тоталітарного (чи авторитарного) минулого і, насамкінець, в четвертій частині йдеться про «політику пам'яті і культуру спогаду».

Всі статті, так чи інакше, заслуговують на увагу, але загальний тон заданий, без сумніву, вступною статтею Єжи Борејши під назвою «Італійський фашизм, нацизм і сталінізм: три форми тоталітаризму з перспективи ХХІ століття» (р. 3 - 22). Саме тут чітко розставлені акценти й означені сюжети, розвинуті у подальших статтях. Цілком виправдано, як на нашу думку, «Вступ» починається з Першої світової війни 1914 – 1918 рр. як і донині недооціненого «повороту в історії Європи і світу» (р. 3). Далі автор пропонує не обмежуватися суто європейським поглядом на «коротке ХХ століття», а вийти на більш глобальний рівень. З цих

позицій широко розповсюджений вираз «тоталітарний період 1917 – 1989 рр.» є неправомірним узагальненням, що не враховує невпинний поступ демократії, благополуччя і технічної революції, наростаючої переваги демократичних держав над Радянським блоком.

Торкаючись терміна «тоталітаризм», Єжи Борејша вважає його корисним для дослідників (не тільки істориків, але й політологів, юристів, соціологів), проте закликає проводити розрізнення: італійський фашизм і більшовизм є укоріненими (гаслами, соціальними концептами) у соціалізм ХІХ ст., чого не можна сказати про націонал-соціалізм і сталінізм. Показовим у цьому плані є пояснення (саме пояснення – “clarify”) причин більшовицького терору. Ленін був, зазначає автор, учнем і, на свій лад, продовжувачем французьких якобінців, а в його ідеях – соціалістів ХІХ ст. Він постійно тримав перед собою образ гільйотини для переможених 1794 р., різанини десятків тисяч комунарів, влаштованої арміями Тьєра в 1871 р., шибениць Олександра ІІІ, побоїща на берегах р. Лени, жертв Революції 1905 р. і т.ін. Отже, біля джерел більшовицького терору була пам'ять про царський (і не тільки) терор. Переконливим є авторський підсумок цього сюжету: «Політичне мислення більшовицької еліти визначалося схемою довгого ХІХ ст., логікою “перемога або смерть”, “хто не з нами, той проти нас”...» (р. 7). Що ж до самої ідеї перманентної революції, то вона, на переконання Борејши, «не є витвором Леніна чи Троцького», а швидше загальноєвропейською ідеєю починаючи з кінця ХVІІІ ст.

Цікаво і водночас по-новому поставлено у «Вступі» й низку інших дискусійних питань, зокрема про «сталінізм», феномен масової підтримки тоталітарних систем і «колективне зачарування» їх творцями, а з іншого боку – ступені, форми та специфіку опору. Автор переконливо спростовує теорії випадковості і побіжності подій щодо тоталітарних систем. Він вказує на традиційні помилки ліберальних істориків, які подають їх як «історичну аномалію» і, захищаючи т. зв. «звичайну людину» чи «здорову більшість нації», перекладають провину на окремі групи або ж індивідів, діяльність яких нібито не вписується в загальнонаціональну історію відповідних держав. У цьому плані, піддаючи критиці авторів «Чорної книги комунізму» (франц. видання 1997 р., англійське – 1999 р.), автор вказує, що радянський період не був лише

«жахливою випадковістю» (monstrous footnote) в російській і світовій історії, так само як і подія, що відкриває цей період (Жовтнева революція 1917 р.) – «не є несподіваним путчем банди більшовиків» (р. 5).

У порівняно невеликій першій (історіографічній) частині збірника представлені статті компаративного плану. Дитріх Бейроу порівнює адаптацію інтелектуальних еліт, для яких творчий простір є абсолютно необхідною умовою, до тоталітарних систем сталінізму і націонал-соціалізму. Едмунд Дмитров (Белосток) пояснює, чому Комуністична партія Польщі була нездатною позбавитися специфічного іміджу Німеччини («Про що не можна було писати в ПНР»). Польські інтерпретації більшовизму в міжвоєнний період подає Марек Корнат з Кракова. Статті Душана Ковача (Братислава) і Мартіна Саброва (Потсдам) висвітлюють сприйняття «подвійного» (double) тоталітарного минулого в історіографії відповідно Словаччини та Східної Німеччини після 1989 року. Завершує цю частину дослідження Клаусом Займером факторів, які сприяли встановленню тоталітарних та авторитарних режимів, а також перепон на шляху утвердження життєздатної демократії.

Друга частина збірника найбільша за обсягом. Вона вміщує 13 ситуативних (case studies) статей, тематика і зміст яких виходить далеко за межі Центрально-Східної Європи. Зокрема, йдеться про особливості авторитарних режимів та подолання їх спадщини в Греції, Італії, Литві, Хорватії, Сербії, Австрії.

Дві статті з Франції заслуговують на особливу увагу. Марк Лазар представляє французьку компартію як тоталітарну організацію в демократичному суспільстві. Беручи за основу поняття ідеального типу (за Максом Вебером), автор аналізує специфічну ситуацію, яка дозволяє класифікувати діяльність ФКП як тоталітарний рух у конфронтації з республіканською демократією (р. 313). Висновки в кінці статті далеко не оптимістичні. Дослідник фіксує «тендітність наших демократій» – і це незважаючи на їх здатність протистояти тоталітарним авантюрам (р. 328).

Стаття Олів'єра Вівьорки «Дивний парадокс: Віші після Віші» хоча й написана в жанрі “case studies”, але добре корелюється з четвертою частиною збірника, яка, нагадаємо, присвячена політиці пам'яті і культурі пригадування. Короткий період існування

режиму Віші (4 роки) майже нічого не залишив у спадщину сучасній Франції. І тим не менше ця тема залишається «нав'язливою» (obsessive) у політичних дебатах (р. 395). У цьому автор вбачає парадокс. Тільки-но наближається криза, постають питання французької ідентичності (роль держави, церкви, єврейське питання тощо). Феномен Віші виступає як метафора, коли ідентичності французів щось загрожує. Тому вішістський режим, хоча і не розглядається як тоталітарна держава (та й не зіграв якоїсь помітної ролі в еволюції сучасної Франції), водночас утримує чільне місце у пам'яті французів.

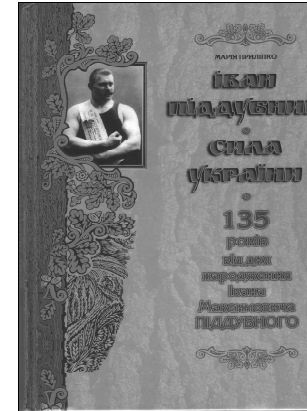
Серед чотирьох статей російських істориків привертає увагу дослідження Аркадія Цфасмана (Челябінськ), який простежив зміну образу Сталіна в підручниках з 1930-х по 1990-ті роки. Але вітчизняного читача, очевидно, більше зацікавить стаття Олексія Міллера – нині відомого фахівця з українського питання в сучасній російській історіографії. Автор поставив за мету проаналізувати, як комуністичне минуле сприймається у посткомуністичній Росії. Після 1989 р., зазначається у статті, на хвилі ксенофобії переважаючими стали спроби «екстерналізувати відповідальність за жертви і втрати „руського народу“ при комуністичному режимі, переклавши всю провину на „ворожі сили“ (alien forces), у першу чергу – євреїв, а також латишів, поляків, германський генштаб, масонів та інші. Цей тренд залишається і понині, але переважно на маргінальному рівні» (р. 517). Поява в перекладах праць «тоталітарної класики» (творів Річарда Пайпса, Роберта Конквеста, Мартіна Молія та інших) перевела дискурс про сутність комуністичного правління в іншу площину. Серед інших питань, які викликають особливу реакцію російської громадськості, питання про колишні радянські республіки. Як приклад, відповідальність радянського режиму за геноцид (в тексті вказано помилково gemocide) в Казахстані і Україні не заперечується, але відкидається свідомо організація російським центром геноциду проти будь-яких підкорених етносів. В ментальності росіян, як стверджує автор статті, аж донедавна не було мотиву для етнічного переслідування (victimisation). Вони самі сприймали себе як жертви держави, тому російська громадськість не готова до того, щоб зрозуміти емоції своїх сусідів, тим більше, що останні через травматичний досвід, в свою чергу, рідко цілком збалансовані та позбавлені фобій (р. 521).

Читаючи рецензований збірник, мимоволі замислюєшся над дивними метаморфозами історичної пам'яті. Статті писалися на рубежі двох століть, і на цей факт звернемо особливу увагу. Природний процес зміни поколінь невідворотно накладає відбиток на історичну свідомість. З кожним днем залишається все менше тих, для кого тоталітарні режими були визначальним фактором їх власного життя, біографії (в більшості випадків не написаної), насамкінець – структурували їх пам'ять. Натомість виростає покоління, для якого тоталітаризм (фашизм, сталінізм) є вже чимось зовнішнім, далеким, не «своїм». Перехід від «пам'яті комунікації» до «пам'яті культури» накладає відбиток на формування свідомості сучасних суспільств і багато в чому визначає їх сприйняття тоталітарної чи авторитарної спадщини. Процес її подолання внутрішньо суперечливий, а дискусії з цього приводу, чи то в Німеччині, Польщі чи Росії, – це, по суті, суперечки про перспективи розвитку Європи в XXI столітті, зокрема про те, чи збережуться в засадах європейської політики принципи правової, соціальної, демократичної держави.

Є. В. Сахновський

УДК 929:796.82(477)Піддубний

Антоніна Луценчук, Ігор Піддубний

Приліпко М. Іван Піддубний – сила України: Історико-документальне дослідження. – Черкаси: Брама України, 2006. – 156 с.

В історії України є достатньо імен видатних особистостей, які стали надбанням інших націй, зокрема російської. Це можна сказати і про відомого у XX ст. борця Івана Піддубного. Нині не кожний, можливо, знає про долю цього знаменитого силача, що для багатьох поколінь спортсменів був і залишається символом сили і волі до перемоги. Проте не забувають про борця на його малій батьківщині, де регулярно проводиться свято богатирської сили. Розкрити біографію І. Піддубного та історію його рідного села і мала на меті праця черкаського краєзнавця Марії Приліпко.

Робота розпочинається розділом «Богатир землі нашої», в якому авторка подає біографію Івана Піддубного, його сходження на спортивну арену у кінці XIX – на початку XX ст. Дослідниця яскраво характеризує стиль боротьби І. Піддубного, який можна охарактеризувати як активний. Розкриваються у розділі й інші сторінки біографії артиста, що 40 років провів на спортивній арені.

Наступний розділ книги «Корені великого роду» дозволяє знайти витоки роду Піддубних, які чітко простежуються з другої половини XVIII ст., та все ж автор припускає, що предки І. Піддубного, будучи виборними козаками, служили у війську у

більш ранній період. Власне родоначальником родини, з якої походив І. Піддубний, був козак с. Красенівки (нині с. Красенівка, Чорнобаївського р-ну, Черкаської обл.) Федір Піддубний. Далі в розділі подано матеріали про шлюбні зв'язки представників цього роду, нащадків Ф. Піддубного, в тому числі й про батька І. Піддубного Максима Івановича. Супроводжують текст цього розділу таблиці демографічних даних по селах Красенівка та Богодухівка, складені авторкою за даними Державного архіву Черкаської області.

Далі подається розділ «Мала батьківщина Піддубного», в якому йдеться про історію села Красенівки, заснованої значковим товаришем Григорієм Красіоном. Авторка описує склад населення у різні періоди історії села, починаючи з другої половини XVIII ст., дає імена найвідоміших осіб, пов'язаних з минулим села. Ілюстрована ця частина роботи копіями малюнків, ряду документів та фотографіями. Загалом автору вдалося в розділі не лише відтворити історичне минуле с. Красенівки, але й показати в цій історії рід Піддубних. Вже наприкінці XX ст. селяни Красенівки прийняли рішення про перетворення колгоспу ім. Ф. Дзержинського у СТОВ ім. І. Піддубного.

Слідом за цим розділом ідуть вкладки з фотографіями, на яких зображені представники роду Піддубних, учасники Великої вітчизняної війни та подано списком імена загиблих в роки війни, чий фотографії не збереглися; фотовкладка Піддубних, що отримали нагороди за власну працю; фотовкладка нащадків роду Піддубних з фотографій 50-х – 90-х років XX ст.

Розділ «Пам'ять про богатиря безсмертна» є своєрідною розповіддю-репортажем про змагання борців, що проводилися на батьківщині І. Піддубного. Ілюстрований він низкою фотографій. У цей розділ вписано і невеличкий параграф «Вас запрошує музей імені Івана Максимовича Піддубного», з якої можна дізнатися про окремі експонати цього музею, його зв'язки з музеєм у Єйську. Саме тут авторка висловлюється про те, чи варто ділити ім'я Піддубного, і зауважує: «Нам немає чого ділити. Українська земля породила богатиря, російська – прийняла його як рідного сина».

Продовжують книгу фотоматеріали про відзначення свята богатирської сили, фотокопії відгуків про музей, список міст, в яких виступав І. Піддубний, таблиця «Генеалогічне дерево роду Піддубних» та післямова автора.

Загалом авторкою пророблена надзвичайно велика робота і опублікована нею праця є тим дослідженням, яке слід віднести до генеалогічних розвідок про окремі роди незнатного походження. В цілому не викликає заперечення структура праці, хоча, на нашу думку, краще було б починати книгу не з біографії І. Піддубного, а саме з історії його малої батьківщини.

Крім того, слід зауважити, що з біографії борця, поданої в книзі, випали роки Другої світової війни, власне Великої Вітчизняної війни. Всім відомо, що орденосець, заслужений артист РРФСР І. Піддубний залишався під час війни в окупованому ворогом Єйську і був змушений боротися за своє виживання. Про це свого часу повідомив у невеликій замітці Д. Кулиняк¹. Він зокрема писав, що І. Піддубний був представником міщан Єйська (можливо автор і помиляється через брак у нього достовірних даних) та захищав їх перед румунськими окупаційними військами. Д. Кулиняк зауважує, що в одній з розмов з комендантом І. Піддубний згадав про своє знайомство зі старим королем, імовірно мова йшла про Фердинанда I, з яким він міг познайомитися у Бухаресті в 1908 р. (Фердинанд був у той час принцем-спадкоємцем). До речі, досить багато інформації про турне по США містилося в тогочасних газетах, що подавали репортажі. Американські газети відгукнулися на смерть «Івана Грозного» у серпні 1949 р.².

Загалом робота надзвичайно цікава, і доповнення її новими подробицями з життя Івана Піддубного та його близьких родичів лише збагатить це дослідження з генеалогії козацького роду.

А. Лукенчук, І. Піддубний

Примітки:

¹ Kulyniak D. Ivan Piddubny: the Ukrainian Hercules, a powerful athlete and staunch patriot // The Ukrainian Weekly. – 2000. – Vo I. LXVIII. – No 21. – May 21.

² Poddubny, noted as wrestler, 78 // New York Times. – 1949. – Aug. 11.

Відомості про авторів

Бабкова Валерія Юрївна – начальник відділу комплектування та діловодства Державного архіву новітньої історії Ставропольського краю (Росія), аспірант Ставропольського державного університету.

Каганов Юрій Олегович – аспірант, викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського міжнародного університету.

Коваленко Леся Вікторівна - аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету Запорізького національного університету.

Лукенчук Антоніна – викладач, Національний університет Ловіс, м. Ліслі (США).

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Піддубний Ігор Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сахновський Євген Васильович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Смукот Леся Вікторівна – старший лаборант Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету.

Циганенко Лілія Федорівна - кандидат історичних наук, декан історичного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

ІНФОРМАЦІЯ

Редакційна колегія наукового збірника *«Історична панорама»*, який видається кафедрою історії нового та новітнього часу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, оголошує початок прийому матеріалів (наукових статей, рецензій, рефератів та полемічних матеріалів) до **шостого випуску** зазначеного збірника. **Матеріали прийматимуться до 5 лютого 2008 р.**

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Додаток до постанови президії ВАК України № 1-05/7 від 4.07.2006 р. // Бюлетень ВАК України. – 2006. - № 8).

Вимоги щодо змісту поданих матеріалів:

Текст повинен бути оформлений відповідно до постанови ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/01 (Бюлетень ВАК України. – 2003. - № 1), а саме містити наступні елементи:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких розпочато розв'язання даної проблеми й на яку спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;
- мета статті (постановка безпосередніх завдань);
- виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням подальших наукових пошуків у цьому напрямку;
- отримані висновки.

Вимоги щодо технічного оформлення поданих матеріалів:

1. Формат файлу: **Microsoft Word**.
2. Обсяг поданих матеріалів: **від 0,5 до 1 д. а.**
3. Шрифт – **Times New Roman**, кегль **14**, інтервал **1**, текст однією колонкою.
4. Поля: **верхнє та нижнє – 2 см, лівє – 3 см, правє – 1,5 см.**
5. Перед початком статті, в правому верхньому куті – ім'я та прізвище автора/авторів, набирається жирним шрифтом.
6. Через інтервал після авторів – назва статті, набирається посередині жирним шрифтом.
7. Посилання (^{1, 2, 3...}) оформлюються **вручну (статті з автоматичними посиланнями прийматись не будуть!!!)**, як примітки наприкінці статті; слово **«Примітки»** посередині, жирним шрифтом. Список приміток

подається у порядку розміщення посилань в основному тексті. Текст посилань набирається 12-м кеглем.

До збірки приймаються матеріали українською та російською мовами. Наприкінці статті (після приміток) подається **резюме** російською та англійською (якщо основний текст викладений українською) або українською та англійською (якщо основний текст - російською) мовами.

На окремій сторінці має бути вказана **інформація про автора**: П.І.П., науковий ступінь, посада, повна назва закладу та структурного підрозділу, контактні адреса та телефони, електронна адреса).

Просимо максимально ретельно вичитувати ваші матеріали на предмет грамотності, стилю та логіки викладу! Пам'ятайте: усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність також автор публікації.

Редакційна колегія автоматично відхиляє матеріали, у яких не дотримано наведених вище вимог щодо змісту статті та її технічного оформлення. У разі відмови автора буде про це повідомлено.

Враховуючи, що наукове видання «Історична панорама» виходить за власні кошти авторів, **оплата за друк складає 15 грн. за 1 с. формату А4** (кегль 14, одинарний інтервал). Оплата проводиться після отримання висновку редколегії про доцільність публікації поданих матеріалів.

Матеріали просимо надсилати в електронному (на дискеті чи CD-R) та паперовому варіантах на адресу: 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2, ЧНУ імені Ю. Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра історії нового та новітнього часу або надсилати в електронному вигляді на e-mail: **hist_panorama@yahoo.com** чи **av_mw@yahoo.com**

Контактний тел.: (0372) 52-27-39.

Наукове видання

Історична панорама

Збірник наукових статей

Випуск 5

Рік заснування збірника 2004 р.

Літературний редактор Лупул О.В.

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. – Чернівці: видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск 5. – 160 с.